

Y Rhyfel Byd Cyntaf
1914-18

*Prosiect
Cofebion Rhyfel
Powys*

Pecyn Cofnodi

Sut i ddefnyddio'r pecyn hwn

Mae'r pecyn hwn yn helpu cymunedau i gofnodi eu cofebion rhyfel ac ymchwilio iddynt.

Mae'n cynnwys gwybodaeth am wahanol fathau o gofebion ac o beth y cawsant eu gwneud, sut i wneud cofnod manwl o'u nodweddion, sut i baratoi cynllun rheoli cadwraeth a sut i ymchwilio i enwau'r rhai sy'n cael eu coffáu. Mae hefyd yn rhoi manylion cysylltu llawer o sefydliadau eraill a all eich helpu i ofalu am gofebion rhyfel yn eich cymuned.

Mae'r pecyn wedi ei rannu'n chwe adran:

① Coffáu canmlwyddiant y Rhyfel Byd Cyntaf

② Y Rhyfel Byd Cyntaf

③ Cofebion rhyfel

Beth yw cofeb ryfel?

Mathau o gofebion rhyfel

Symboliaeth cofebion

Epitaffau

Deunyddiau cofebion rhyfel

Pwy sy'n cael eu coffáu ar gofebion?

Sut y cofnodwyd yr enwau

④ Cofnodi cofebion rhyfel a gofalu amdanynt

Cyflwr cofebion

Paratoi Cynllun Cynnal a Chadw Cadwraeth

Cynnwys y gymuned

Grantiau

Atal fandaliaeth a lladrad

⑤ Ymchwilio i gofebion rhyfel, y rhyfel a'i storïau

Darganfod mwy am bobl y cofebion

Syniadau ar gyfer ymchwilio

Gwefannau defnyddiol

Llefydd i gael gwybod rhagor

Awgrymiadau gan yr arbenigwyr

⑥ Adnoddau

Ffurflen Gofnodi Cofeb Ryfel

Ffurflen Arolwg o Gyflwr Cofebion Rhyfel

Ffurflen Hawlfraint Ffotograffiaeth

Cliciwch ar y penawdau isod i symud rhwng yr adrannau...

① Coffáu canmlwyddiant y Rhyfel Byd Cyntaf

Mae Cyngor Sir Powys yn coffáu canmlwyddiant y Rhyfel Byd Cyntaf gyda Phrosiect Cofebion Rhyfel Powys, sy'n anrhydeddu'r aberth a wnaeth pobl Powys yn ystod y rhyfel. Mae'r prosiect yn annog pobl leol i ddarganfod mwy am eu cofebion rhyfel ac am y bobl sy'n cael eu coffáu arnynt. Mae'r pecyn hwn yn rhan bwysig o'r prosiect. Mae'n helpu cymunedau i gofnodi'r cofebion ac ymchwilio i'r straeon y tu ôl iddynt ac mae'n rhoi cyngor ymarferol ar sut i ofalu am y cofebion gwerthfawr hyn. Ariennir y prosiect gan Gronfa Dreftadaeth y Loteri, Cyngor Sir Powys, Cadw ac Awdurdod Parc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog.

Dechreuodd y Rhyfel Byd Cyntaf ar 28 Gorffennaf 1914, gyda Phrydain yn cyhoeddi rhyfel yn erbyn yr Almaen ar 4 Awst. Byddai'n datblygu i fod yn un o ryfeloedd mwyaf costus hanes o ran bywydau ac economïau. Mae gan bron bawb yng Nghymru o leiaf un perthynas a gafodd ei effeithio'n uniongyrchol gan y rhyfel, ac mae pob un ohonom yn byw gyda'i effeithiau hirdymor.

Mae canmlwyddiant y rhyfel yn gyfle i goffáu'r rhai a ymladdodd ac a fu farw, a'r rhai a ymladdodd ac a ddychwelodd i gymdeithas a oedd wedi newid yn sylfaenol. Mae'n gyfle i feddwl am straeon personol profedigaeth a galar, ac am oresi ynghanol caledi mawr. Mae hefyd yn gyfle i ystyried y rhai a ddaeth adref ac a oedd wedi eu heffeithio'n ddwfn gan eu profiadau – rhai ohonynt am weddill eu hoes.

Mae'r cofebion yn ein cymunedau'n ganolbwynt ar gyfer cofio a choffáu'r rhyfel. Mae'r cofio blynyddol yn cadw'r atgofion am y rhyfel ac am y rhai a wasanaethodd ynddo yn fyw. Y tu ôl i'r rhestrau enwau, mae straeon sy'n paentio lluniau byw o'r rhyfel – llawer ohonynt yn diflannu o'n hymwybyddiaeth dorfol erbyn hyn. Er enghraifft, mae'r rhan fwyaf o bobl yn ymwybodol o'r ymladd ar Ffrynt y Gorllewin yn Ewrop ond mae llawer llai'n gwybod bod gwledydd yn y Dwyrain Canol, Gogledd Affrica. de a gogledd America ac Asia wedi cymryd rhan hefyd.

Mae'r canmlwyddiant yn gyfle i ailennyn diddordeb mewn cofebion a'r rhai y maent yn eu coffáu, yn effeithiau ehangach y rhyfel ar gymdeithas ledled y byd ac yn nylanwad y rhyfel ar wleidyddiaeth a ffiniau ledled Ewrop ac Asia.

Rhowch wybod i ni, Tîm Prosiect Cofebion Rhyfel Cyngor Sir Powys, am unrhyw brosiect rydych yn cymryd rhan ynddo sy'n gysylltiedig â chofio'r Rhyfel Byd Cyntaf. Mae gennym lawer o adnoddau ac efallai y gallwn helpu. Gallwch gysylltu â ni trwy:

- E-bost: warmemorials@powys.gov.uk
- Post: Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys, Neuadd y Sir, Llandrindod, Powys, LD1 5LG
- Ffôn: 0845 6027030 / 01597 827460

*Cewch ragor o wybodaeth
am Brosiect Cofebion Rhyfel
Powys yma*

② Y Rhyfel Byd Cyntaf

Y Rhyfel Byd Cyntaf oedd y rhyfel cyntaf i fod yn un gwir fyd-eang. Enw arall arno yw “y Rhyfel Mawr”. Cymerodd bron 70 miliwn o filwyr, morwyr ac awyrenwyr ran ynddo ac ni ddaeth 10 miliwn ohonynt fyth adref.

Bu farw bron i filiwn o bobl o'r Ymerodraeth Brydeinig yn y rhyfel ac anafwyd dros 1.5 miliwn.

Yng Nghymru, recriwtiwyd

272,924 o ddynion a menywod a rhestrir tua 35,000 fel rhai a laddwyd neu a gollwyd yn yr ymladd.

Roedd effeithiau'r rhyfel ar genhedloedd a chymunedau'n drychinebus. Cafodd bron bob cymuned golledion o ryw fath. Mewn llawer o drefi a phentrefi ledled Powys, fel mewn rhannau eraill o Brydain, ceir cofebion i goffau'r rhyfel, ag enwau'r sawl a gollwyd wedi'u harysgrifio arnynt i gofio am eu haberth.

③ Cofebion Rhyfel

Beth yw cofeb ryfel?

Gall cofeb ryfel fod yn unrhyw beth sy'n cynnwys arysgrif, neu a luniwyd i goffáu rhyfel neu wrthdaro a'r rhai fu'n cymryd rhan ynddo. Gall cofeb gael ei chreu neu ei chodi gan unrhyw un yn unrhyw le a gall fod yn un barhaol (cofeb, cerflun neu groes garreg), yn un dros dro (cysegr neu lyfr coffa) neu'n un fyw (coeden neu grŵp o goed).

Gall cofeb fod mewn lle cyhoeddus neu breifat a gall fod y tu mewn i adeilad neu ynghlwm wrtho, neu y tu allan mewn gardd, mynwent neu le cyhoeddus. Mae amryw wedi'u lleoli mewn parciau cyhoeddus neu ar sgwâr trefi ond mae llawer mewn llefydd sy'n anos dod o hyd iddynt.

Gall cofebau rhyfel goffáu unigolyn neu nifer o bobl. Gallant goffáu rhai a fu farw wrth ymladd, mewn damweiniau adeg rhyfel neu gan fwledi eu hochr eu hunain, neu efallai iddynt farw o ganlyniad i

anafiadau neu afiechydon a gawsant yn y rhyfel. Gallant hefyd goffáu'r rhai a fu'n gwasanaethu ac a oroesodd, sifiliaid a oedd yn rhan o'r gwrthdaro neu a effeithiwyd ganddo, ynghyd ag anifeiliaid. Gellir codi cofebau yn ystod y gwrthdaro neu'n fuan wedyn neu hyd yn oed rai blynyddoedd yn ddiweddarach.

Nid yw carreg ar fedd milwr a syrthiodd yn cyfrif fel cofeb ond fel 'bedd rhyfel'. Os nad yw'r corff yn bresennol a bod arysgrif ychwanegol wedi'i wneud am y person, wedyn gellir ei chyfri'n gofeb. Mae llawer o filwyr Cymru a'r Deyrnas Unedig wedi eu claddu dramor mewn mynwentydd sy'n dal i gael eu cynnal a'u cadw gan Gomisiwn Beddau Rhyfel y Gymanwlad.

Mae gan yr Ymddiriedolaeth Cofebau Rhyfel yn y Deyrnas Unedig ddiffiniad cryno o gofeb ryfel: *'Any physical object created, erected or installed to commemorate those involved in or affected by a conflict or war should be considered a war memorial. Memorials to civilians and animals should be included.'*

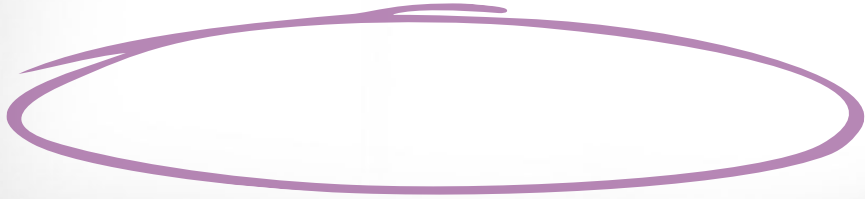
Mathau o gofebion rhyfel

Gall unrhyw beth gael ei greu neu ei gysegru yn gofeb rhyfel. Fe'u ceir mewn amryw o wahanol siapiau, meintiau, dyluniadau a defnyddiau a llawer ohonynt yn wahanol iawn i'r ddelwedd draddodiadol, gyfarwydd o groes ar ben colofn neu blinth. Y syniad pwysicaf fodd bynnag oedd creu rhywbeth fyddai'n para er mwyn cadw'r cof am y meirw'n fyw, ac mae'r dyluniad a ddewiswyd gan gymuned yn cynnig cip inni ar eu teimpladau a'u hymateb nhw.

Amcangyfrifir bod rhwng 60,000 a 100,000 o gofebion rhyfel yn y DU, gyda thua 300 ym Mhowys. Un pwrpas cyffredin sydd ganddynt ond eto mae sawl gwahanol fath wedi'u gwneud o sawl gwahanol ddefnydd.

Mae'r rhan fwyaf o'r cofebion rhyfel a adeiladwyd yn ystod y 1920au a'r 1930au yn geidwadol eu dyluniad – yn cyfleu negeseuon o gysur a pharch fel coffad parhaol. Mae llawer yn dilyn themâu clasurol o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg wedi eu symleiddio a'u gwneud yn fwy haniaethol i adlewyrchu arddulliau dechrau'r ugeinfed ganrif. Yn gyffredinol, comisiynwyd y cofebau ar lefel leol iawn, gyda llawer o sefydliadau lleol a chenedlaethol ynghlwm â'r peth. Roedd amrywiaeth fawr yn y trefniadau ariannu hefyd gyda chyfraniadau preifat ac elusennol yn dod o sawl ffynhonnell.

Dangosir isod restr gyffredinol o wahanol fathau o gofebau, gydag enghreifftiau o Bowys

Croesau

Gwelir y rhain mewn sawl gwahanol arddull yn cynnwys croes ar ffurf olwyn yn Nhref-llai ger y Trallwng; y groes Ladin yng Nghleirwy ger y Gelli Gandryll (gyda chrog) neu groes y farchnad yn y Bwlch. Mae Calfariau a chroesau marchnad i'w cael hefyd.

Cerfluniau o bobl

Gan amlaf, mae'r ffigurau hyn yn cynrychioli aelodau'r lluoedd a naill ai'n ffurfio'r gofeb gyfan, fel yn Llandrindod a Maesyfed, neu'n ffurfio rhan o gofeb fwy fel yn Llanfair-ym-Muallt a Rhaeadr Gwy. Defnyddid cerfluniau buddugoliaeth neu heddwch fel rhan o rai cofebion hefyd. Cafodd y ffigwr efydd ar y gofeb rhyfel yn Llandrindod ei gerflunio gan B Lloyd a'i Feibion o Raeadr Gwy. Dyn lleol o'r enw Jack Hamer oedd y model.

Senotaff

Daw'r gair 'senotaff' o'r geiriau Groeg am 'fedd gwag' ac felly mae'n coffáu pobl y mae eu gweddillion wedi eu claddu yn rhywle arall. Gall fod yn gofeb i unigolyn neu grŵp. Y senotaff a gynlluniwyd gan Edwin Lutyens yn Whitehall, Llundain yw'r enghraifft fwyaf adnabyddus ond mae llawer o rai eraill ar hyd a lled y wlad. Mae enghreifftiau bychain i'w gweld yn Nhrefyclo a Llanandras.

Obelisgau a cholofnau

Cofeb dal, gul, sy'n mynd yn bigfain yw obelisc – fel yr un yn Nhal-y-bont (Buttington), ger y Trallwng. Roedd obelisgau a cholofnau 'wedi torri' yn cael eu ffafrio mewn sawl lle. Roedden nhw'n symbolau o fywydau a dorrwyd yn fyr. Mae enghraifft drawiadol o gofeb ar ffurf colofn glasurol yn sefyll ar ben y bryn yn edrych i lawr dros Drefaldwyn.

Rhestrau gwroniaid

Yn aml, roedd rhestrau gwroniaid (rolls of honour) yn rhai syml ac roedd rhai mewn eglwysi fel Llanfaredd, ger Llanfair-ym-Muallt, a Glasgwm, neuaddau fel Neuadd Les y Glowyr, Coelbren ac ysgolion fel Ysgol Maesydderwen, Ystradgynlais.

Byrddau, placiau a llechi

Mae cofebau ar ffurf placiau yn gyffredin ac roeddent naill ai'n cael

eu defnyddio ar eu pen eu hunain neu fel rhan o gofeb fwy. Fel rheol, roedd arysgrif neu restr o enwau ar y plac. Mae perygl i blaciau metal gael eu dwyn neu eu difrodi oherwydd eu gwerth fel metal sgrap.

Cewch blaciau o wahanol ddeunyddiau mewn llefydd fel neuaddau, ysgolion, capeli ac eglwysi.

Gall plac fod yn gofeb breifat i filwr unigol, fel yr un i John Davies yn Eglwys Sant Mihangel, Llanfihangel Helygain ger Rhaeadr Gwy.

Fftiadau eglwysi

Roedd y fftiadau'n rhan o adeiladwaith neu addurnwaith yr eglwys ac yn eu plith roedd y pulpud yng Nghapel Coelbren, ffenestri coffa gan Christopher Whall yn Eglwys yr Holl Saint, y Clas-ar-wy a phorth eglwys Aberriw.

Cofebion defnyddiol

Cafodd y cofebion uchod i gyd eu cynllunio fel nodweddion annibynnol mewn lle penodol – mewn parc, gardd, sgwâr y pentref neu adeilad. Ond dewisodd rhai cymunedau greu rhywbeth mwy defnyddiol a'i gyflwyno i'r rhai a syrthiodd. Ymhlith y rhain, roedd ysgolion, neuaddau pentref, ysbytai (fel Ysbyty Coffa Aberhonddu), caeau chwaraeon, gerddi a pharciau. Ymhlith y rhai sy'n dal ar ôl mae cafnau ar gyfer ceffylau (fel a geir yn Norton, ger Trefyclo), ffynhonnau (Cwmtwrch ger Ystradgynlais) a thyrau clociau (Rhaeadr). Gall y cofebau hyn gynnwys plac neu hysbysiad coffa yn esbonio mai cofeb ydyw.

Symboliaeth cofebion

Defnyddir llawer o wahanol fathau o symbolau mewn cofebion. Daw llawer o ddelweddau Cristnogol traddodiadol, gan gyfleu themâu hunan-aberth, buddugoliaeth a marwolaeth. Roedd rhai'n defnyddio themâu canoloesol a oedd yn cyfeirio at orffennol mwy sefydlog ac eraill yn defnyddio arddull gyfoes art deco. Dyma rai enghreifftiau o symbolau a ddefnyddiwyd mewn cofebau:

Croes aberth

Cynlluniwyd y math hwn o gofeb gan y pensaer Reginald Blomfield ar gyfer Comisiwn Beddau

Rhyfel yr

Ymerodraeth i

goffâu'r meirwon

a gladdwyd mewn

mynwentydd rhyfel

dramor. Fel rheol,

roedd yn groes Ladin

galchfaen â phedwar pigyn, yn sefyll ar ei

phen ei hunan, ar waelod wythochrog,

gyda chleddyf mawr efydd, â'i lafn am i

lawr, wedi'i blannu yn wyneb y groes.

Mae'r groes yn cynrychioli ffydd y rhan

fwyaf o'r meirw ac mae'r cleddyf yn

cynrychioli hunanaberth y milwyr. Mae

cofebion wedi'u hysbrydoli gan y cynllun

hwn yn Nhre'r-llai ac yn Llangunllo.

SEVAN, G.
SHEPHERD, G.
SMITH, R.A.
SOLLEY, F.L.
DAVIES, S.
DAVIES, J.L.M.
FRANCIS, W.
GUALCHNAT, G.K.
HARRIS, J.R.
HILTON, H.
HURT, J.G.
JAMES, J.A.M.
JONES, D.O.
JONES, E.E.
JONES, J.E.
JONES, K.H.
KNIGHTLEY, G.B.
LEACH, A.S.

LEWIS, D.W.
LLOYD, J.
MORGAN, J.
MORGAN, J. (MRS)
OCHWYLL, J.
PERKINS, H.
PHILLIPS, D.A.
PUCH, D.R.O.
RICHARDS, J.D.
ROBERTS, D.S.L.
ROBERTS, J.
ROBERTS, E.L.W.
ROWLANDS, J.W.
TALBOT, J.T.
TUDOR, C.E.
WILLIAMS, E.
WILLIAMS, G.W.
WILLIAMS, J.D.

Torch

Efallai mai dyma'r math mwyaf cyffredin o gofeb. Fe'i defnyddiwyd fel symbol traddodiadol o goffáu, parhad bywyd neu fuddugoliaeth, ar ffurf torch o ddail llawryf. Fe welwch enghreifftiau yn Nhrefyclo, Llanandras a Thalgarth a thorch wedi'i chyfuno â chroes aberth yn y Drenewydd.

Arfau o chwith

Yn aml, roedd cerfluniau o filwyr yn cael eu portreadu â'u harfau (reiffflau) o chwith fel symbol o barch ac er cof am eu cydfilwyr a fu farw. Mae enghreifftiau i'w gweld ym Maesyfed a Llandrindod.

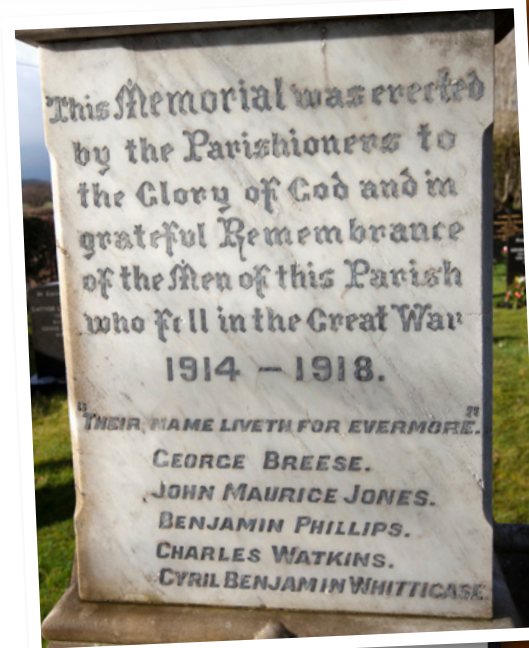
Epitaffau

Yn aml, roedd arysgrif ar ffurf cyflwyniad neu epitaff gydag enwau'r rhai a goffawyd. Ar ôl y Rhyfel Byd Cyntaf, cyflogwyd Rudyard Kipling gan Gomisiwn Beddau Rhyfel yr Ymerodraeth i fod yn gynghorydd llenyddol ar yr arysgrifau i'w defnyddio ar gofebion rhyfel. Roedd hwn yn ddewis braidd yn eironig gan fod Kipling yn un o'r rhai oedd yn gyfrifol am greu'r propaganda a lwyddodd i annog cynifer o ddynion i ymrestru yn y lle cyntaf – ond colodd fab yn y rhyfel.

Kipling a gyfansoddodd yr epitaff cryno a ddefnyddir yn aml: 'Their name liveth for evermore' a welir ar gofeb Llandrindod ac a addaswyd ar nifer o rai eraill.

Epitaff cyffredin arall yw'r un a dadogir i John Maxwell Edmonds, clasurwr o Sais, a luniodd gasgliad o ddwsin o epitaffau ar gyfer y Rhyfel Byd Cyntaf ym 1916:

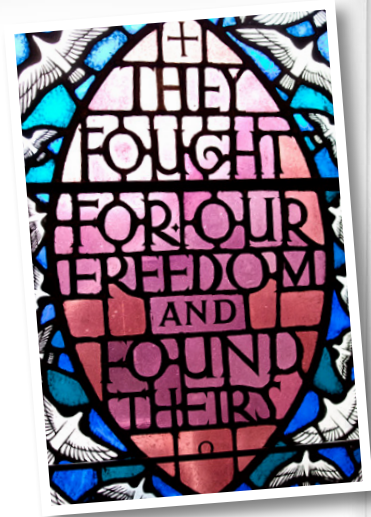
*When you go home
Tell them of us and say
For your tomorrow
We gave our today*

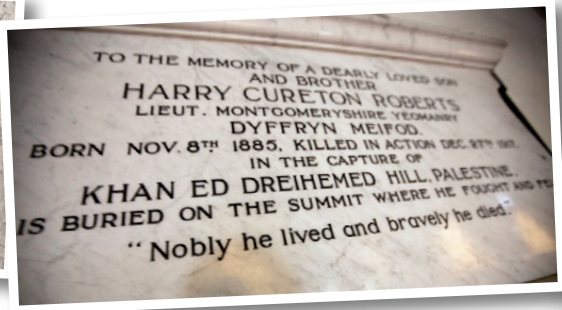
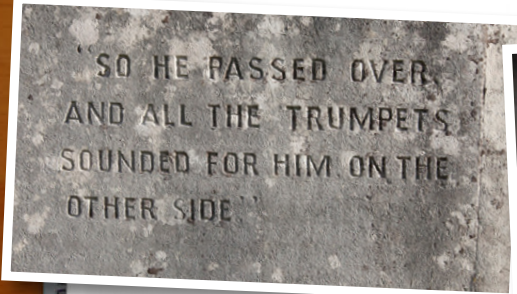
Mae'r epitaff yn ymddangos yn llawn ar y gofeb yn Nhrefaldwyn ac yn rhannol ar gofeb Trefyclo.

Ceir rhai epitaffau Lladin. Er enghraifft, 'Pro patria non timeo mori' (Er mwyn eich gwlad, nac ofnwch farwolaeth) ar restr y gwroniaid yn Llanfaredd, ger Llanfair-ym-Muallt.

Roedd epitaffau eraill yn ddyfyniadau a addaswyd o weithiau llenyddol enwog fel Pilgrim's Progress gan Bunyan yng Nghwm-bach a Maesyfed:

'So they passed over and all the trumpets sounded for them on the other side.' Neu gellir defnyddio dyfyniadau o'r Beibl fel 'The sun went down while it was yet day' (Jeremeia 15.9) ar y gofeb yn Nhalgarth.

Deunyddiau cofebion rhyfel

Gwnaed y cofebion o nifer o wahanol ddeunyddiau.

Carreg

Gwnaed llawer o'r cofebion, yn enwedig y croesau a'r senotaffau cyffredin mewn trefi a phentrefi, o gerrig lleol, fel calchfaen, tywodfaen neu ithfaen.

Mae calchfaen yn garreg feddal sy'n cynnwys cregyn a ddyddodwyd a'u cywasgu dros filiynau o flynyddoedd. Fe'i ceir yn bennaf yng nghanolbarth a de Lloegr ond gellir ei gario i lefydd eraill. Mae'n amrywio'n fawr o garreg Portland lwyd, lyfn, i garreg felen, arw, Ham Hill neu'r Cotswolds.

Carreg waddod yw tywodfaen. Mae'n cynnwys gronynnau tywod wedi'u cywasgu a'u 'gludo' at ei gilydd gan silica neu ddyddodion haearn i wneud carreg solet. Gall lliw tywodfaen amrywio o goch dwfn, a achosir gan gyfansoddion haearn, trwy hufen golau i las/llwyd.

Mae ithfaen yn garreg igneidd (folcanig) sy'n cynnwys gronynnau bras a wnaed yn bennaf o risialau cwarts, ffelsbar neu mica. Ceir ynddi gyfuniadau deniadol o ffleciau lliw sy'n amrywio o binc i lwyd.

Mae tywodfaen a chalchfaen yn eithaf meddal ac mae'n hawdd eu craffu neu eu cerfio. Gallant gael eu herydu'n ddrwg gan y tywydd dros amser. Mae ithfaen yn galetach o lawer a gall wrthsefyll y tywydd yn well.

Roedd arysgrifau'n cael eu cerfio'n uniongyrchol i'r garreg neu eu castio mewn efydd neu blwm a'u rhoi ar y gofeb fel plac, neu eu rhoi i mewn i'r garreg fel llythrennau metal wedi'u castio'n unigol. Weithiau, roedd plwm tawdd yn cael ei arllwys i'r llythrennau a gerfiwyd.

Llechfaen

Mae llechfaen yn graig fetamorffig sy'n digwydd yn naturiol yng Nghymru ac y gellir ei defnyddio fel placiau i'w harysgrifo neu i doi adeilad coffa. Mae'n garreg lwyd a'i gwead yn fain ac felly mae'n arbennig o addas ar gyfer endorri llythrennau a cherfio manwl.

Brics

Cafodd rhai cofebau eu hadeiladu gan ddefnyddio cyfuniad o frics a cherrig, neu dim ond brics. Fel rheol, câi arysgrifau eu castio i mewn i blac metal a roddwyd ar y gofeb. Cafodd llawer o fwâu coffa eu gwneud o frics.

Concrit

Er nad oedd yn gyffredin ar gyfer Cofebion y Rhyfel Byd Cyntaf, roedd llawer o gofebion a godwyd wedyn, ac a oedd yn cynnwys cyfeiriadau at y rhai a fu'n gwasanaethu yn y rhyfel, yn cynnwys rhannau wedi'u castio mewn concrit fel grisiau, bolardau neu derfynau. Mae concrit yn tueddu i staenio, hindreulio a chracio.

Efydd

Mae efydd yn fetal cyfansawdd wedi'i wneud o gyfuniad o gopor a thun. Fe'i defnyddir yn bennaf ar gyfer cerfluniau ac addurniadau

ond gellir ei ddefnyddio ar gyfer placiau. Mae'r lliw yn amrywio oherwydd proses o'r enw 'patinio' (triniaeth i roi cŵyr ar yr wyneb i amddiffyn y metal) a/neu hindreulio.

Mae 'na gerfluniau efydd o filwyr, angylion neu ffigyrau crefyddol neu chwedlonol eraill. Mae rhai cofebau ar ffurf tyrau clociau â bysedd a rhifau'r cloc wedi'u gwneud o efydd.

Cafodd llawer o blaciau eu castio o efydd a'u rhoi ar groesau neu mewn eglwysi ac adeiladau eraill. Ceir enghreifftiau hefyd o glychau coffa ar gyfer eglwysi wedi'u castio mewn efydd ac enwau'r rhai a syrthiodd wedi'u harysgrifo ar bob cloch.

Mae placiau a cherfluniau a gastiwyd yn gwrthsefyll y tywydd yn dda ond gallant ddiodeff cyrydu, gan achosi'r patina gwyrdd cyffredin a elwir yn ferdigris. Gwaetha'r modd, mae gwerth i bethau efydd fel metal sgrap ac mae llawer wedi'u fandaleiddio neu eu dwyn.

Pres

Mae pres yn aloi o gopr a sinc ac mae'n edrych yn loyw, fel aur. Mae'n fwy hydrin nag efydd ac mae'n hawdd gwneud olion arno ar gyfer arysgrifiadau. Yn aml, caiff ei ddefnyddio y tu mewn i adeiladau lle gellir ei bolisho i'w gadw'n loyw. Fel efydd, gall gyrydu os bydd y tu allan, gan achosi ferdigris neu rwd gwyrdd. Mae gan bres, hefyd, werth uchel fel sgrap.

Plwm

Mae plwm yn feddal ac yn hyblyg ac mae'n hawdd ei farcio â chylllell neu hyd yn oed ewin. Gan amlaf, fe'i defnyddir i roi llythrennau ar gofgolofnau. Roedd llawer o arysgrifau'n cael eu castio mewn plwm, neu roedd plwm tawdd yn cael ei arllwys i mewn i arysgrifau a gerfiwyd mewn carreg.

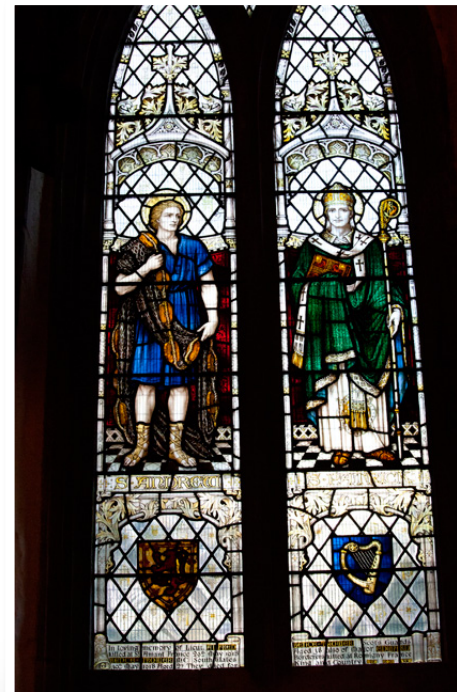

Haearn

Defnyddir haearn fel rheol ar gyfer gatiâu a ffensys o gwmpas cofebau, ac ar gyfer rhai ffigyrau. Mae dau fath o haearn: 'haearn gyrru' a 'haearn bwrw'. Caiff haearn gyrru ei drin trwy ei boethi ac yna'i forthwyllo i'w siâp ar engan. Fe'i defnyddir ar gyfer ffensys yn aml, ond cafodd llawer o'r rhain eu tynnu i lawr yn ystod yr Ail Ryfel Byd.

Mae haearn bwrw yn fwy brau a gellir ei gastio mewn mowld, ac felly ei fasgynhyrchu. Gellid gwneud topwaith ar gatiâu a ffensys o haearn bwrw.

Gall gatiâu mynediad o haearn bwrw neu haearn gyrru fod yn rhan o gofeb sydd ag arysgrif ar y pileri yn rhestru'r rhai a syrthiodd.

Pren

Mae llawer o enghreifftiau o byrth eglwysi a chofebau eraill wedi'u gwneud o bren ar dir eglwysi. Roedd arysgrifau'n cael eu cerfio yn y pren neu eu gosod arno ar blac efydd. Yn ogystal, fe welir placiau pren, y tu mewn i adeiladau, gydag arysgrifau wedi'u cerfio arnynt, a fframiau pren yn dal placiau metal mewn eglwysi.

Papur

Gall cofebau mewn eglwysi fod ar ffurf Llyfrau Coffadwriaeth gydag arysgrifau wedi'u hysgrifennu â llaw.

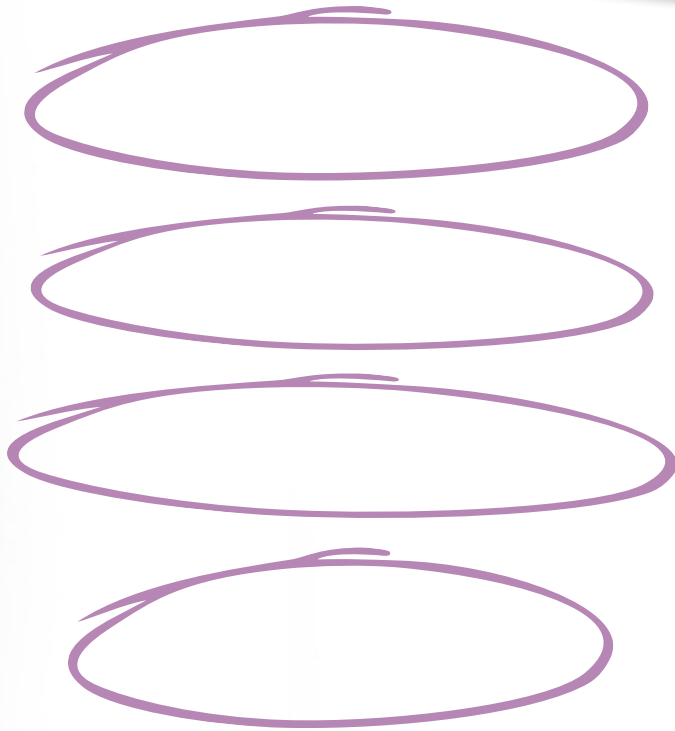
Gwyr

Yn aml, mae ffenestri eglwysi yn gofebau rhyfel, gydag enwau'r rhai a goffeir wedi'u hysgrifennu yn y gwyr neu ar blaciau ger y ffenest. Gwelir enwau'r rhai a wasanaethodd ar restrau gwroniaid mewn rhai eglwysi.

Paentio neu Euro

Mae arysgrifau wedi'u paentio neu eu heuro ar lawer o baneli pren.

Pwy sy'n cael eu coffáu ar gofebion?

Codwyd y rhan fwyaf o gofebion rhyfel gan y gymuned leol ac nid gan y llywodraeth. Felly, ni chafodd yr enwau sydd ar y cofebion eu cymryd o gronfa ganolog ond eu dewis gan y pwyllgor a sefydlwyd i godi'r gofeb.

Casglwyd yr enwau trwy holi o-ddrws-i-ddrws, trwy daflenni, cyhoeddiadau yn y capeli a'r eglwysi, erthyglau papur newydd neu wrth i bobl sgwrsio. Fodd bynnag, nid yw'r rhestr o'r rhai sy'n cael eu coffáu bob amser yn cynnwys pawb. Weithiau, roedd enwau heb eu cynnwys trwy gamgymeriad ac weithiau doedd y teuluoedd ddim yn dymuno cynnwys enwau eu meibion neu eu gwŷr a oedd ar goll, rhag ofn iddynt ddod i'r golwg wedi'r cyfan. Roedd yn well gan rai teuluoedd godi cofeb breifat i goffáu aelodau a fu farw.

I ychwanegu at y dryswch, roedd rhai teuluoedd wedi symud i ffwrdd. Er enghraifft, os oedd gwraig weddwn gadael ardal, weithiau nid oedd enw ei gŵr yn ymddangos ar gofeb yr ardal honno ond, weithiau, yr oedd ar y gofeb yn y pentref neu'r dref y symudodd iddo.

Gallai'r rhai a restrwyd ar gofeb fod wedi'u lladd wrth ymladd neu wedi marw o glefyd neu ddamwain. Roedd aelodau'r lluoedd arfog a ddaeth adref wedi'u clwyfo ac a fu farw cyn 31 Awst 1921 yn cael eu cyfrif yn gollodion rhyfel a gellid cynnwys eu henwau ar gofeb.

Roedd rhai cofebion yn anrhydeddu pobl a fu'n ymladd ac na fu farw. Er enghraifft, mae'r gofeb yn eglwys Llansanffraid yn cynnwys enwau pump a anafwyd yn yr ymladd a dau a fu'n garcharorion rhyfel. Yn yr un modd, mae plac yn Eglwys Dewi Sant, Rhiwlen yn cofnodi dau a fu farw a phedwar a fu yn y rhyfel ond na laddwyd.

Roedd cofebion yn coffáu pobl a fu farw ac a oedd ar goll ond roeddent hefyd yn cynrychioli'r rhai a gollodd anwyliaid yn y rhyfel – teuluoedd, ffrindiau a rhai oedd wedi dyweddio a'r rheiny ac yr effeithwyd yn ddifrifol ar eu bywydau. Roeddent yn bwysig iawn i berthnasau a ffrindiau, fel canolbwynt ar gyfer eu myfyrdodau a'u galar.

Sut y cofnodwyd yr enwau

Mae'r ffordd o gyflwyno'r enwau unigol yn amrywio o gofeb i gofeb. Cawsant eu rhestru mewn sawl gwahanol ffordd, yn cynnwys:

- Yn nhrefn yr wyddor, gyda'r cyfenw a'r enw cyntaf neu'r llythrennau blaen, fel sydd ar gofebau Machynlleth a Rhaeadr Gwy.
- Yn nhrefn yr wyddor fel uchod, ond gyda'r rheng, y gatrawd a dyddiad y farwolaeth (y Bontnewydd ar Wŷy).
- Yn nhrefn eu rheng (Cleirwy).
- Yn nhrefn dyddiad eu marw.

Nid oedd rhai cofebion, fel un Tre'r-llai, yn cofnodi enwau, dim ond yn coffáu'r rhai a laddwyd yn y rhyfel.

Cafodd rhai enwau eu cynnwys ar fwy nag un gofeb. Er enghraifft, cafodd rhai eu cynnwys ar gofeb tref neu bentref ac ar gofeb neu restr gwroniaid arall a drefnwyd gan eu cymuned, eu hysgol, eu heglwys, eu cwmni neu eu clwb. Gall hyn achosi dryswch wrth ymchwilio i enwau ac mae'n werth gwneud yn siŵr bod yr enwau, y cyfeiriadau, y dyddiadau geni a marw yn cyfateb.

Sut bynnag yr oedd cymuned yn dewis cofnodi'r enwau, mae'n bwysig cofio mai cofeb ryfel yw'r unig gofnod a geir o rai pobl. Felly, mae pob cofeb yn gofnod unigryw o'r gorffennol ac o etifeddiaeth cymuned.

④ Cofnodi cofebion rhyfel a gofalu amdanynt

Gall cofebion rhyfel, fel unrhyw gofeb neu adeilad, ddirywio dros amser. Mae hynny'n siwr o ddirywdd yn hanes y gofeb a chaiff ei achosi gan hindreulio, trin a thrafod, y ddaear yn suddo, fandaliaeth a gwaith cadwraeth sâl. Mae'n bwysig gofalu am gofebion fel y gall cymunedau, a'r oesoedd a ddêl, werthfawrogi eu gwerth. Mae'n helpu i arafu'r broses ddirywio ac yn gwarchod eu harwyddocâd hanesyddol, eu hymddangosiad a'u deunydd gwreiddiol hyd y bo modd.

Cyflwr cofebion

Soniwyd yn Adran 3 bod llawer o wahanol fathau o gofebion rhyfel, yn cynnwys y rhai mwyaf cyffredin, fel colofnau neu blinthau o frics neu garreg, croesau, senotaffau, placiau a rhestrau gwroniaid. Mae llawer y tu allan, mewn mannau cyhoeddus, ond mae rhai y tu mewn i eglwysi, busnesau a thai preifat. Mae'r rhain yn cael eu gwarchod yn well rhag yr elfennau. Mae nifer o broblemau'n gallu effeithio ar gofebion sydd yn yr awyr agored, yn cynnwys:

- Y garreg yn dirywio, oherwydd llygredd yn yr awyr, planhigion yn tyfu, difrod i'r garreg, glanhau, graffiti etc.
- Y mortar ac wyneb y brics neu'r garreg yn erydu, trwy hindreulio.
- Y tir yn suddo gan effeithio ar y sylfeini.
- Colli'r arysgrifau trwy ddifrod rhew, neu fod y llythrennau plwm neu efydd yn cael eu dwyn.

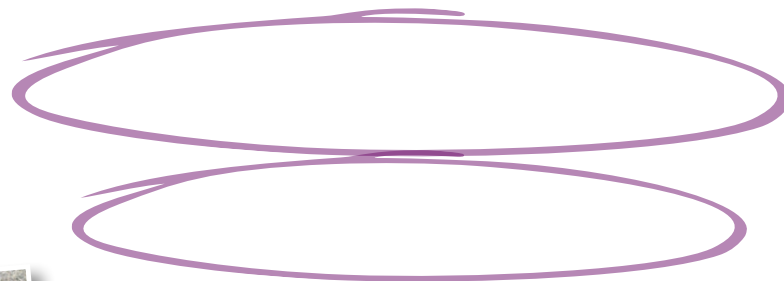

- Placiau metal a reilins yn cael eu dwyn oherwydd eu gwerth fel sgrap.
- Fandaliaeth i bob rhan o'r gofeb, gyda difrod i wyneb y gofeb a defnyddio chwistrellau paent

Gall cofebion ar ffurf placiau neu restrau gwroniaid, sydd wedi'u gosod ar adeiladau neu y tu mewn iddynt, ddiodef:

- Fandaliaeth i wyneb y gofeb neu ddifrod gan binnau ysgrifennu neu chwistrellau paent.
- Colli'r arysgrifau.
- Y pren neu'r papur yn dirywio.

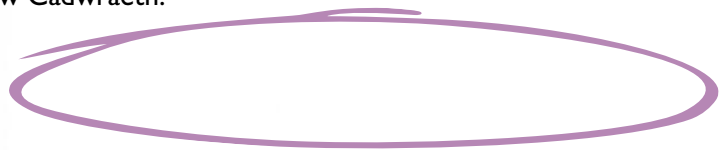
I gael gwybod rhagor am gofebion rhyfel:

Cewch wybodaeth am y pethau cyffredin sy'n achosi difrod i gofebion rhyfel yn nogfen Historic Scotland yma.

Gellir osgoi neu drwsio llawer o'r problemau hyn trwy ddilyn rhaglen gynnal a chadw reolaidd, gan ddechrau trwy baratoi Cynllun Cynnal a Chadw Cadwraeth.

Trwy ddilyn y camau isod ar gyfer paratoi Cynllun Cynnal a Chadw Cadwraeth, byddwch yn:

- Gwneud cofnod cywir o'r gofeb
- Dysgu am ei chyflwr a faint o ofal y mae'n ei gael
- Paratoi rhaglen i ofalu amdani'n iawn
- Gweld beth y mae angen ei wneud i'w thrwsio os yw wedi'i difrodi neu'n dirywio.

Mae Cyngor Sir Powys yn argymhell paratoi Cynlluniau Rheoli a Chynnal a Chadw ar gyfer cofebion. Mae hon yn ddogfen fwy cynhwysfawr ac mae'n hanfodol er mwyn cael arian i helpu gyda'r cynnal a chadw. Mae'n hawdd uwchraddio Cynllun Cynnal a Chadw ar gyfer Cadwraeth i fod yn Gynllun Rheoli a Chynnal a Chadw. Cewch ganllawiau ar gyfer paratoi Cynllun Rheoli a Chynnal a Chadw yn:

Paratoi Cynllun Cynnal a Chadw Cadwraeth

Dull o fynd ati yn y ffordd briodol i nodi ymddangosiad a chyflwr cofeb a pharatoi rhaglen o waith cynnal a chadw a thrwsio rheolaidd yw'r Cynllun Cynnal a Chadw Cadwraeth. Dylid paratoi'r cynllun fesul cam.

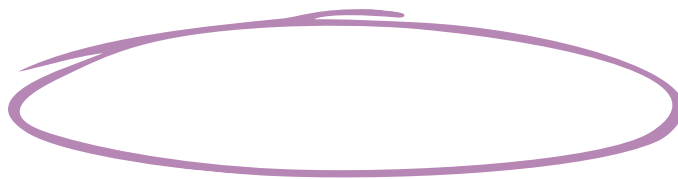
I. Cofnodi'ch cofeb

Cyn gwneud unrhyw waith cynnal a chadw neu drwsio ar gofeb, dylech wneud cofnod manwl o'i nodweddion a'i chyflwr presennol ac anfon hwn at Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys yng Nghyngor Sir Powys. Yna, gallan nhw roi cyngor i chi ar y ffyrdd gorau o ofalu amdani.

Dylai'r cofnod gynnwys:

- Manylion perchnogaeth a chyfrifoldebau rheoli.

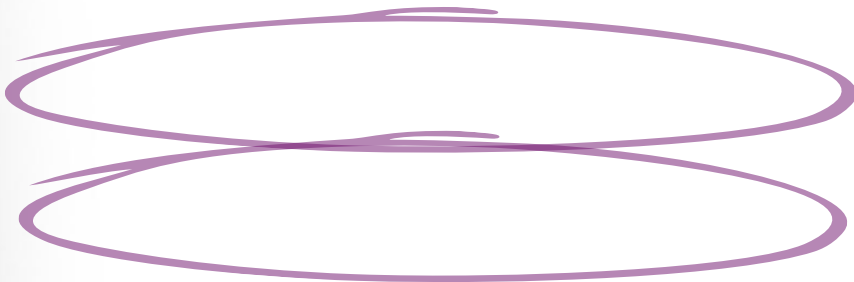

- Hanes y gofeb – y broses o'i chael yno.

- Ffotograffau gwreiddiol a chofnodion o'r gwaith adeiladu.

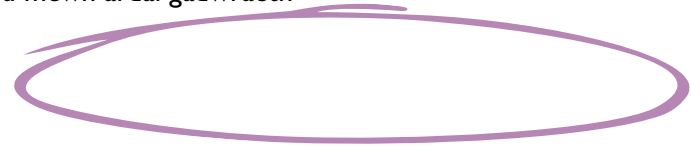

- Ffotograffau o sut y mae'r gofeb yn edrych yn awr – mae hyn yn bwysig ar gyfer monitro unrhyw newidiadau o hyn ymlaen.

- Mesuriadau'r gofeb.

- Unrhyw warchodaeth statudol sydd arni e.e. a yw wedi'i rhestru neu mewn ardal gadwraeth

- Trawsgrifiad o'r aysgrifau a'r enwau sy'n cael eu coffáu.

Mae hyn yn rhan bwysig iawn o'r cynllun a ddylech chi ddim neidio dros y cam hwn. Mae nifer o sefydliadau a gwefannau a all eich helpu, ac mae gan haneswyr lleol, myfyrwyr, ac ymddiriedolaethau dinesig gyfoeth o wybodaeth am gofebion a hanes y Rhyfel Byd Cyntaf.

Byddem yn argymhell yn gryf hefyd eich bod yn cynnal arolwg o gyflwr eich cofeb.

Os yw'r gofeb mewn perygl o ladrad neu fandaliaeth, neu os ydych wedi cael profiad o fandaliaeth, efallai yr hoffech gynnal asesiad risg.

Os nad yw'r gofeb wedi'i gwarchod trwy restru, efallai yr hoffech wneud cais am statws rhestredig. Gall Cyngor Sir Powys eich helpu i ganfod a oes modd ei restru.

Cofnodi

Mae cofnodi cofeb ryfel yn helpu i roi ymdeimlad o le ac yn creu cysylltiadau â bywydau pobl a fu. Mae'r broses gofnodi'n bwysig gan y bydd yn helpu pobl i ddeall a gwerthfawrogi'r gofeb, bydd yn rhoi gwybodaeth ar gyfer y gwaith rheoli hirdymor a bydd yn gofnod parhaol ar gyfer yr archifau. Felly, mae'n hanfodol bod eich cofnod yn:

- Esbonio ac yn darlunio beth sy'n arwyddocaol am y gofeb.
- Ceisio bod yn fanwl, yn glir ac yn gryno.
- Talu sylw i gyd-destun y gofeb.
- Cynnwys cyfeiriad at unrhyw ffynonellau yr ymgynghorwyd â nhw.
- Dweud pwy oedd y cofnodwyr ac yn nodi dyddiad creu'r cofnod.
- Ar gael trwy archif parhaol.

Yn bennaf oll, dylai'ch cofnod fod yn fanwl, yn effeithlon ac yn hawdd i'w ddeall.

Cyn dechrau cofnodi ar y safle, mae'n werth holi a oes cofnod o'ch cofeb eisoes. Os oes, gwnewch yn siwr ei fod yn gyfredol, yn ddigon manwl ac yn gywir.

Canllaw cam-wrth-gam i Gofnodi'r Gofeb

Mae'r canllawiau isod yn cynnig tair lefel o gofnodi sy'n addas ar gyfer cofebion annibynnol, awyr-agored. Dylech ddewis cofnodi ar lefel sy'n berthnasol i faint a chymhlethdod y gofeb, yr adnoddau sydd gennych ac a yw'n debygol y bydd angen gwneud gwaith arno neu ei drwsio. Rydych yn llawer mwy tebygol o gael arian ar gyfer gwaith trwsio os ydych yn cofnodi'r gofeb yn fanwl iawn (h.y lefel 3). Os ydych yn ansicr yngylch gwneud arolwg lefel 3, cysylltwch â Swyddog y Prosiect Cofebion Rhyfel yng Nghyngor Sir Powys ac efallai y gall helpu.

warmemorials@powys.gov.uk

Efallai y byddai'n ddigon hawdd i un person gofnodi cofebion bychan ond gall fod angen tîm o dri ar gyfer rhai mawr, gyda dau i ddal y tâp mesur ac un i ysgrifennu'r wybodaeth.

Nodyn sydyn am y derminoleg: Mae 'gweddlun' (elevation) yn dangos y gofeb o'r tu blaen, yr ochrau a'r cefn; golwg oddi uchod yw 'cynllun' (plan).

Ar y lefel hon, byddwch yn tynnu brasluniau o'r gofeb ac yn tynnu ychydig o ffotograffau sylfaenol.

Offer:

- Clipfwrdd a phapur A4
- Pensiliau, rhwbiwr a miniwr
- Camera
- Cwmpawd
- Map o'r ardal

Braslun o'r lleoliad

Dylai hwn lenwi tudalen o bapur A4 a chofnodi unrhyw nodweddion gerllaw fel gardd goffa, mynwent, coed, ffyrdd neu adeiladau. Dylid rhoi cyfeirnod grid wyth rhif ar y braslun, gyda phwynt y gogledd ac unrhyw nodiadau perthnasol. Gadewch ddigon o le ar gyfer mesuriadau.

Gweddlnun bras

Tynnwch weddluniau bras o'r gofeb gan nodi'n fras faint unrhyw nodweddion arwyddocaol, eu lleoliad yn fras a'u siâp. Gadewch le ar gyfer y mesuriadau. Nid lluniad mewn perspectif yw gweddlnun. Caiff ei dynnu fel y gwelir ef yn union gyferbyn â'r un sy'n edrych arno, felly gwelir popeth yn syth o'ch blaen.

Ffotograffau

Ar hyn o bryd, yr unig beth y mae angen i ffotograffau ei wneud yw cofnodi lleoliad y gofeb ryfel ar gweddlnuniau. Cofiwch nodi'r dyddiad, y lleoliad, y cyfeirnod grid, enw'r gofeb ac enw'r cofnodwr ar y ffotograffau.

Ar y lefel hon, byddwch yn gwneud brasluniau gyda dimensiynau, yn creu disgrifiad ysgrifenedig sylfaenol ac yn tynnu rhagor o ffotograffau.

Offer

- Clipfwrdd a phapur A4
- Eich brasluniau o Lefel 1
- Pensiliau, rhwbiwr a miniwr
- Camera
- Tâp mesur 30m
- Tâp dur 2-3m
- Llinyn
- Polyn anelu 2m
- Lefel llinyn neu lefel wirod

Cynllun lleoliad

Ychwanegwch fesuriadau at eich braslun o'r lleoliad.

Cynllun o'r gofeb

Bydd yr angen i greu cynllun o'r gofeb yn dibynnu pa mor fanwl yw'r braslun o'r lleoliad a'r math o gofeb sydd gennych h.y. os oes grisiau, bolardiau, waliau cynnal etc o'i chwmpas. Os penderfynwch greu un, y ffordd arferol o dynnu cynllun yw fel pe baech yn edrych i lawr ar y gofeb oddi uchod.

Yn ddelfrydol, mae angen dau neu dri o bobl ar gyfer y broses hon. Dechreuwch fesur o un gornel o'r gofeb. Mae un yn dal y tâp 30m ar "0", un arall yn cerdded â'r tâp ar hyd y gofeb gan stopio i ddarllen mesuriadau manau arwyddocaol (grisiau, cilfachau etc) a thrydydd person yn nodi'r rhain yn fanwl ar y cynllun. Ewch o gwmpas y gofeb i gyfeiriad y cloc gan ddefnyddio pob cornel fel man cychwyn ar "0" eto.

Mae'r mesuriadau'n dechrau â "0" a rhaid iddynt ddangos ym mha gyfeiriad yr ydych yn mesur. Ysgrifennwch bob un o'r mesuriadau ar ongl sgwâr i'r man lle cymerwyd ef.

Cynllun gweddllun

Ychwanegwch y mesuriadau at eich gweddllun bras. Gan nad yw'r llawr yn wastad fel rheol, bydd angen i chi bennu gwaelodlin llorweddol, o leiaf 1 metr o'r ddaear, i chi gael mesur i fyny ac i lawr ohono. Defnyddiwch y tâp metal i fesur uchderau uwchlaw ac islaw'r gwaelodlin. Os na allwch gyrraedd i fesur, amcangyfrifwch.

Os ydych wedi gwneud cynllun o'r gofeb, byddwch eisoes wedi nodi mesuriadau llorweddol nodweddion arwyddocaol sy'n ymddangos ar y gweddllun. Os na fyddwch, rhedwch y tâp 30m ar hyd eich gwaelodlin llorweddol gan symud o'r chwith i'r dde i gofnodi safleoedd llorweddol y nodweddion yr ydych wedi'u cofnodi'n fertigol. Bydd y cyfuniad o'r mesuriadau llorweddol a fertigol yn eich galluogi i greu gweddllun cywir.

Ffotograffau

Dylai'r cofnod ffotograffig hwn fod yn fwy manwl nag ar Lefel 1 a dylai gynnwys gweddlluniau'r gofeb o bob cyfeiriad, ei harysgrifau a'u nodweddion addurnol. Cofiwch nodi'r dyddiad, y cyfeirnod grid, enw'r gofeb ac enw'r ffotograffydd ar bob ffotograff.

Canllawiau ffotograffau:

- Tynnwch y ffotograffau ar ddiwrnod golau ond cymylog.
- Tynnwch luniau o bob ochr, yr holl fanylion ac unrhyw beth sy'n achosi pryder am gyflwr y gofeb.
- Tynnwch y lluniau o'r un lefel â'r gofeb a cheisiwch lenwi'r ffrâm a defnyddio tripod rhag i'r camera ysgwyd.
- Defnyddiwch y polyn anelu 2m i roi syniad o faint y gofeb.
- Cofiwch wneud nodyn o bopeth rydych wedi tynnu eu lluniau, yn y fan a'r lle os oes modd, cyn i chi anghofio!
- Tynnwch luniau manylion fel yr arysgrifau neu enwau'r gwneuthurwyr.
- Gallwch chwistrellu dŵr (ond dim byd arall) ar y gofeb i'w gwneud yn haws darllen arysgrifau os oes angen.
- Wrth dynnu lluniau manylion, gall fod o gymorth i gynnwys tâp mesur wedi'i farcio'n glir ger y peth, yn gyfochrog ag un ochr i'r llun.
- Tynnwch y lluniau gan ddefnyddio cydraniad (resolution) canolig neu uchel os oes modd. Os gallwch, safiwch y lluniau ar ffurf DNG neu TIFF gan mai dyna sydd orau gan yr rhan fwyaf o'r archifdai sy'n derbyn data digidol. [Mae ffeiliau JPEG wedi'u cywasgu ac mae peth gwybodaeth yn cael ei cholli. Hefyd, mae agor a chau ffeiliau JPEG yn aml yn gwneud i'r lluniau ddirywio.]
- Peidiwch â newid eich ffotograffau o gwbl.

Dylech gynnwys y ffotograffau gyda'r ffurflen gofnodi a/neu ffurflen arolwg o gyflwr y gofeb a'u hebstio neu eu hanfon ar ddisg. Os ydych yn fodlon i ni ddefnyddio'ch ffotograffau, bydd angen i chi lenwi Ffurflen Hawlfraint Ffotograffau.

Disgrifiad ysgrifenedig

Dylai'r disgrifiad sylfaenol hwn ddisgrifio'r gofeb, y deunyddiau y gwnaed hi ohonynt, y rhyfeloedd y mae'n eu coffáu a'i lleoliad. Yn ogystal, dylai gynnwys cyfeirnod grid wyth rhif, enw'r safle, dyddiad y cofnod ac enwau'r cofnodwyr.

Ar y lefel hon, byddwch yn cyfeirio at eich brasluniau sy'n cynnwys y dimensiynau a byddwch yn creu lluniadau manwl i raddfa ynghyd â chofnod ysgrifenedig a ffotograffig cynhwysfawr.

Lluniadau i raddfa o'r cynlluniau a'r gweddluniau

Ar gyfer hyn, bydd angen:

- pensiliau
- papur A4
- ffon fesur
- bwrdd lluniadu gyda phapur graff wedi'i osod yn sownd wrtho a phapur dargopio wedi'i lynu wrth hwnnw â thâp masgio. Byddwch yn ysgrifennu ar y papur dargopio fel y gallwch ddefnyddio'r papur graff eto ar gyfer lluniadau eraill.
- pegiau tir a sbigynnau
- pegiau dillad
- o leiaf dri o bobl

Mae angen gwahanol raddfeydd ar gyfer gwahanol fathau o luniadau. Er enghraifft, gellir gwneud y cynllun lleoliad ar raddfa o 1:100 (1m ar y ddaear = 10mm ar y lluniad) neu 1:200 (1m = 5mm) ond byddai'n well gwneud y lluniad o'r gofeb ar raddfa o 1:20 neu 1:10 yn dibynnu ar ei maint. Gellid cofnodi nodweddion penodol ac elfennau addurnol ar raddfa o 1:10 neu 1:5.

Cynllun o'r gofeb

Nodwch waelodlin ar bellter rhesymol o'r gofeb gan ddefnyddio llinyn a phegiau. Efallai y bydd angen nodi gwaelodlin mewn sgwâr o gwmpas y gofeb a bydd angen i chi sicrhau bod y corneli ar onglau sgwâr. Os yw hyd pob ochr i'r sgwâr yn gyfartal, gallwch ddefnyddio dull y triongl 3/4/5 i sicrhau bod gennych onglau sgwâr.

Defnyddiwch begiau dillad i osod tâp rhwng dau sbigyn / beg ar hyd linell y llinyn ar un ochr. Marciwch y llinell hon i raddfa yn ysgafn ar eich papur dargopïo gan ddefnyddio'r papur graff otano i fesur y pellter cymharol (bydd angen i chi rwbio'r llinell hon allan pan fydd y cynllun yn barod). Gan ddechrau ar 0, symudwch ar hyd dâp y gwaelodlin gan ddefnyddio'r tâp byrraf i fesur nodweddion penodol ar onglau sgwâr, e.e. corneli, grisiau, toriad yn y defnydd, uniadau ac ati. Marciwch y pwyntiau hyn i gyd ar y papur dargopïo ac uno'r dotiau'n ofalus wrth fynd.

Cofnodwch gymaint o wybodaeth ag y gallwch, fel uniadau, cerrig, corneli wedi torri, newidiadau yn y deunydd ac ati. Gallwch naill ai ddefnyddio labeli bach i roi nodiadau ar y lluniad i roi gwybod am ddeunyddiau, nodweddion ac ati neu, os hoffech luniad taclusach, gallwch ddefnyddio symbol i nodi o beth y gwnaed pob elfen e.e. gallech ddefnyddio croeslinellau ar gyfer tywodfaen a chroesau bach ar gyfer ithfaen. Os defnyddiwch symbolau, cofiwch roi allwedd yn un o gorneli'r lluniad. Yn ogystal, dylech nodi'ch enw(au), y dyddiad, enw'r gofeb, y math o luniad (e.e. cynllun o'r gofeb, cynllun lleoliad, gweddllun yn wynebu'r de-orllewin, ac ati) a beth yw'r raddfa. Rhowch saeth tua'r gogledd ar gynlluniau.

Ewch ymlaen â'r broses hon ar hyd pob un o bedair ochr eich gwaelodlin, gan symud tâp y gwaelodlin wrth fynd. Ar ôl gorffen pob lluniad, sefwch yn ôl a sicrhau eich bod wedi cynnwys popeth – mae'n anodd iawn rhoi'r tâp yn ôl yn yr un lle yn union ar ôl i chi ei symud!

Gweddllun o'r gofeb

Gallwch addasu'r broses uchod i baratoi gweddllun manwl wedi'i fesur, gan weithio o waelodlin tua hanner ffordd i fyny bob ochr i'r gofeb a sicrhau bod hon yn llorweddol gan ddefnyddio lefel llinyn neu lefel wirod. Dylid gwneud lluniad newydd ar gyfer pob gweddllun. Gallwch ychwanegu lluniadau i raddfa o unrhyw fanylion arwyddocaol hefyd. Bydd hyn yn rhoi arolwg manwl wedi'i fesur i chi o'ch cofeb!

Os oes gennych ail dâp sy'n ddigon hir, gallwch ddefnyddio'r broses hon i baratoi cynllun lleoliad hefyd.

Dylech incio'r cynlluniau wedyn a'u storio'n ddiogel. Yn ddelfrydol, gallech sganio'r lluniad maint llawn a'i storio'n ddigidol.

Disgrifiad ysgrifenedig

Mae hyn yn defnyddio'ch disgrifiad o'r safle a chanlyniadau unrhyw waith ymchwil hanesyddol i greu darlun cynhwysfawr o'ch cofeb ryfel.

Rhowch gynnig ar 'Gwerthoedd Treftadaeth' Cadw i'ch helpu i baratoi'r disgrifiad ysgrifenedig. Maent yn cynnwys pedwar gwerth hanfodol fel a welir yn y crynodeb isod:

1. Gwerth tystiolaethol – pa dystiolaeth y mae'r gofeb yn ei rhoi am fywydau yn y gorffennol? Sut a phryd y cafodd hi ei hadeiladu ac a yw wedi newid dros amser? Fel rheol, gellir casglu'r dystiolaeth o ddogfennau, ffotograffau ac archifau.
2. Gwerth hanesyddol – pa agweddau ar fywydau yn y gorffennol a ddarlunir ganddi? Pa gysylltiadau sydd yna rhwng y bobl ar y gofeb a'r pethau a ddigwyddodd, ar y naill law, a'n bywydau ni heddiw, ar y llaw arall?
3. Gwerth esthetig – pa werth synhwyraidd neu ddeallusol y mae pobl yn ei gael o'r gofeb? Beth yw barn pobl am fwriad y gofeb a/neu ei dyluniad?
4. Gwerth cymunedol – beth y mae'r gofeb yn ei olygu i bobl yr ardal? Pa gysylltiadau emosïynol sydd ganddynt â hi a pha ran sydd gan y gofeb yn hunaniaeth a chof cymunedol yr ardal?

Ffotograffau

Dilynwch y canllawiau am ffotograffau yn lefel 2. Gofalwch fod yr holl labeli angenrheidiol ar y ffotograffau yr ydych am eu cynnwys yn yr arolwg terfynol – enw'r gofeb, enw'r ffotograffydd, cyfeirnod grid wyth ffigur, lleoliad a dyddiad. Nodwch y safbwynt ffotograffig ac o ba gyfeiriad y tynnwyd y llun ar gopi o'ch braslun lleoliad a gofalwch eich bod yn cynnwys ffotograffau yn dangos graddfa.

Datganiad o Arwyddocâd

Gall yr holl wybodaeth y byddwch wedi'i chasglu gyfrannu at 'Ddatganiad Arwyddocâd' ar gyfer y gofeb. Mae paratoi Datganiad Arwyddocâd yn broses hanfodol ar gyfer pob safle treftadaeth a bydd yn eich helpu i wneud penderfyniadau gwybodus am unrhyw waith y mae angen ei wneud.

Os bwriedir gwneud rhyw waith datblygu ar y gofeb, unrhyw adeilad y mae'n gysylltiedig ag ef, neu leoliad y gofeb, bydd y Datganiad yn disgrifio'n fanwl pa mor bwysig yw'r gofeb a sut y gallai'r datblygiad effeithio arni.

Bydd yr holl wybodaeth hyn yn eich paratoi ar gyfer y camau nesaf, sef archwilio'r gofeb, monitro ei chyflwr ac, os bydd angen, trefnu i'w thrwsio.

2. Monitro'ch cofeb

Dylech archwilio'r gofeb yn rheolaidd – o leiaf unwaith y flwyddyn. Efallai y byddai'n syniad da i drefnu i arbenigwr addas ei harchwilio. Lluniwch restr gyfeirio i'w defnyddio ar gyfer monitro. Mae hynny'n help i sicrhau bod y prif nodweddion yn cael eu harchwilio. Isod, ceir rhestr o rai o'r prif bwyntiau y dylid eu hystyried ar gyfer cofeb draddodiadol o garreg neu frics. Bydd llawer o'r rhain yn berthnasol i blaciau a mathau eraill o gofebau hefyd.

Cyflwr

- Difrod ffisegol neu strwythurol?
- Y deunydd wedi hindreulio'n ddrwg?
- Nodweddion ar goll?
- Angen glanhau?

Arysgrifau ac enwau

- Ydyn nhw'n ddarllenadwy?
- Llythrennau neu eiriau ar goll?
- Llythrennau neu eiriau wedi hindreulio'n ddrwg?
- Enwau ar y placiau ar goll neu wedi'u difrodi?

Gallu mynd ati

- Ydi'r cyhoedd yn gallu mynd ati?
- Ydi pobl anabl yn gallu mynd ati?
- A oes angen glanhau'r cerrig palmantu?
- A oes angen trwsio'r cerrig palmantu?
- A oes angen glanhau'r tir o gwmpas?

Yr Amgylchoedd

- Mewn cyflwr da?
- Adeiladweithiau neu goed wedi'u difrodi neu'n beryglus?

Diogelwch

- Unrhyw arwyddion o fandaliaeth?
- Nodweddion wedi'u difrodi neu eu dwyn?
- Angen cynnal a chadw neu drwsio ffensys neu waliau?
- Diogelwch y safle?

Ar ôl i chi archwilio'r gofeb, gallwch ddechrau paratoi cynllun cynnal a chadw a fydd yn helpu i sicrhau bod modd gofalu amdani'n iawn.

3. Cynnal a chadw eich cofeb

Mae'n bwysig iawn pwysleisio yma mai arbenigwr sydd wedi'i hyfforddi'n iawn ddylai wneud pob gwaith cynnal a chadw a thrwsio ar gofeb sydd wedi'i hadeiladu. Gallwch gynnwys y gymuned ond dylent gael eu harwain gan arbenigwr sydd â'r cymwysterau priodol. Dyma rai awgrymiadau ar gyfer cynnal a chadw cofeb.

Ceir canllawiau cynhwysfawr yma ar sut i gynnal a chadw a thrwsio cofebau.

Carreg

Mae'n iawn ...

- golchi â dŵr a brwsh meddal ond dim mwy nag unwaith y flwyddyn

Peidiwch â ...

- defnyddio brwshys caled a allai grafu'r wyneb
- defnyddio cemegau, cannydd (bleach) na stwff glanhau
- defnyddio technegau garw fel sgwrio â thywod
- defnyddio jetiau dŵr gwasgedd uchel
- defnyddio paent carreg

Efydd

Mae'n iawn ...

- defnyddio crafwyr pren i gael gwared â baw adar
- glanhau â dŵr a stwff glanhau ysgafn, gyda chlwt neu frwsh meddal
- gwahodd cadwraethwr i roi cŵyr microcrystalaid bob rhyw ddwy i dair blynedd

Peidiwch â ...

- defnyddio cemegau
- defnyddio brwshys weiards na brwshys caled
- defnyddio paent
- defnyddio dulliau glanhau garw

Haearn

Mae'n iawn ...

- archwilio uniadau a mannau lle mae'r paent yn plisgio

Peidiwch â ...

- defnyddio paent sy'n matsho'r gwreiddiol oherwydd dim ond gweithiwr proffesiynol cymwys ddylai wneud y gwaith paentio

Uniadau

Mae'n iawn ...

- edrych i weld a yw'r uniadau wedi agor – a threfnu i rywun proffesiynol eu hailbwyntio

Peidiwch âg ...

- ailbwyntio heb gymorth proffesiynol

Tyfiant organig

Mae'n iawn ...

- monitro faint o dyfiant organig a geir
- tynnu neu reoli tyfiant os oes gormod ohono – gadewch fwsoglau a chennau os nad ydynt yn cuddio'r arysgrif

Peidiwch â ...

- defnyddio cemegau na llysladdwyr
- plannu coed yn rhy agos at y gofeb
- rhoi potiau blodau ar waelod y gofeb

4. Trwsio'ch cofeb

Os oes angen trwsio cofeb, dylech gael cymorth proffesiynol gan arbenigwr sydd â'r cymwysterau priodol. Bydd arbenigwr yn asesu unrhyw broblemau ac yn argymhell sut i'w datrys. Peidiwch â gwneud gwaith trwsio eich hunan heb gyngor gan weithiwr proffesiynol cymwys sy'n gyfarwydd â'r arferion cadwraeth gorau. Gall Cyngor Sir Powys neu'r Ymddiriedolaeth Cofebion Rhyfel (War Memorials Trust) gynnig cyngor ac arweiniad ar y gwaith y mae angen ei wneud ac a oes cyllid ar gael ar ei gyfer.

Ceir canllawiau cynhwysfawr yma ar sut i gynnal a chadw a thrwsio cofebau.

Cynnwys y gymuned

Mae'n beth da cynnwys eich ffrindiau a'ch cymdogion o'r gymuned yn y gwaith o gofnodi a chynnal a chadw cofebau rhyfel. Os ydynt yn gwybod am y gofeb ac yn gallu cymryd rhan yn y gwaith o ofalu amdani, gallant helpu i'w harchwilio i weld a oes difrod iddi neu a yw wedi dirywio. Yn yr adrannau nesaf, ceir awgrymiadau sut y gall y gymuned gymryd rhan.

Grantiau

Mae grantiau ar gael gan Cadw ar gyfer trwsio cofebau rhyfel a gwneud gwaith cadwraeth arnynt. Gall y War Memorials Trust gynnig rhagor o arian trwy ei Gynllun Grantiau Bach ar ben y 70% sydd ar gael trwy gynllun Cadw.

Mathau o waith y gall yr Ymddiriedolaeth Cofebion Rhyfel ei ariannu

- Cadwraeth
- Trwsio tebyg am debyg
- Gwaith trwsio/sefydlogi strwythurol
- Adfer elfennau colledig sy'n rhan hanfodol o'r dyluniad
- Ychwanegu enwau os gellir eu cynnwys ar y gofeb
- Arolygon cyflwr ac adroddiadau strwythurol proffesiynol

Y mathau o waith na allant ei ariannu

- Cofebion rhyfel newydd
- Cynnal a chadw
- Gwaith neu ddulliau amhriodol
- Symud cofeb, os nad yw 'mewn perygl' ac mai dyna'r dewis olaf
- Gwaith ar feddau o unrhyw fath
- Ceisiadau i fwy nag un cynllun a weinyddir gan yr Ymddiriedolaeth am yr un gwaith
- Os yw'r gwaith eisoes wedi'i ddechrau neu ei orffen

Mae'r cynlluniau grantiau ar agor i bawb wneud cais iddynt. Cewch ragor o wybodaeth yn:

Mae arian ar gael gan Gyngor Sir Powys hefyd ar gyfer gwaith cadwraeth a gwella ar gofebion rhyfel.

Ar ôl gorffen cofnodi, cadwch gopi ar eich cyfer chi ac anfon copi arall at Dîm Prosiect Cofebion Rhyfel Cyngor Sir Powys. Gallwch wneud hyn mewn sawl ffordd:

- Gallwch lwytho'r manylion ar wefan y prosiect:
- Gallwch ebostio copi i'r tîm: warmemorials@powys.gov.uk
- Gallwch anfon copi trwy'r post at:
Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys,
Neuadd y Sir, Llandrindod,
Powys, LD1 5LG
- Gallwch ffonio Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys i roi'r wybodaeth, ar:

0845 6027030 neu 01597 827460

Atal fandaliaeth a lladrad

Mae fandaliaeth a lladrad yn broblemau cyson ar gyfer cofebau rhyfel. Mae pobl yn dueddol o'u difrodi trwy eu chwistrellu â phaent ac mae'r cynnydd yng ngwerth metala'u'n golygu eu bod yn dargedau i ladron. Mae 'na farchnad ddu mewn darnau o gelfyddyd cyhoeddus hefyd, gyda phobl yn gofyn i ladron ddwyn cerfluniau penodol sydd wedi'u dylunio gan artistiaid enwog er mwyn eu harddangos yn eu cartrefi.

Un o'r prif broblemau sy'n wynebu cofebau rhyfel yw'r ffaith nad yw'r perchnogion neu'r gofalywyr yn gofalu amdanynt nac yn cymryd cyfrifoldeb amdanynt. Y broses o **gofnodi** a chynnal **arolwg cyflwr**, canfod pwy biau'r gofeb, a chymryd y camau o oruchwylio a gofalu am gofeb yw'r camau mawr cyntaf wrth helpu i sicrhau nad yw'n cael ei difrodi na'i dwyn. Y cam nesaf yw asesu'r risg o fandaliaeth a lladrad trwy gynnal asesiad risg.

Dyma'r camau ar gyfer asesu risg fandaliaeth a lladrad

Asesu gwerth y gofeb – a oes gwerth masnachol i'r gofeb neu rannau ohoni? A yw'n waith artist enwog neu a yw'n cynnwys llawer o fetal a fyddai'n werthfawr fel sgrap?

Ystyried ei adeiladwaith – sut y mae wedi'i chysylltu â'r ddaear, a sut y mae'r elfennau gwerthfawr wedi'u rhoi yn sownd wrth y gofeb?

Mynd at y gofeb – pa mor hawdd yw mynd at y gofeb ac a oes rhwystrau wedi'u gosod i atal pobl?

Asesu'r nodweddion diogelwch – pa nodweddion diogelwch sydd yno a sut y byddai modd gwella hynny?

Ar ôl i chi asesu'r risg, paratowch gynllun gweithredu ar gyfer atal difrod a lladrad ac yn nodi beth i'w wneud os ceir lladrad.

Mae gan yr Ymddiriedoleth Cofebion Rhyfel wybodaeth am ladrad a fandaliaeth a sut i warchod a thrwsio cofebau:

Sut i atal neu leihau'r risg o fandaliaeth neu ladrad

Mae sawl ffordd o atal lladrad a difrod neu leihau'r risg. Dyma rai ohonynt:

- Gosod rhwystrau
- Gosod larymau
- Defnyddio marciau fforensig a chodi arwyddion rhybudd yn rhoi gwybod am y marciau

Holwch yr awdurdodau perthnasol a oes angen caniatâd i wneud unrhyw elfennau o'r gwaith hwn, yn cynnwys caniatâd cynllunio neu ganiatâd adeilad rhestredig.

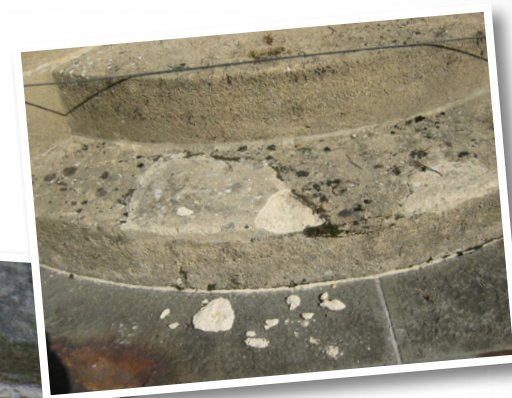
Os caiff deunyddiau eu dwyn, dylid rhoi deunydd tebyg-am-debyg yn eu lle a dylid cymryd camau i atal lladrad. Os ceir lladrad eto, efallai y byddai'n well rhoi deunydd arall yn lle'r deunydd a ddygwyd, sy'n gydnaws â'r gofeb ond yn llai gwerthfawr.

Mae graffiti yn arbennig o anodd i'w atal. Os yw'n broblem barhaus, gellir defnyddio system 'haen rwystro aberthol', fel y bydd yn haws dileu'r graffiti. Gellir tynnu'r haen a'r graffiti yn hawdd trwy olchi â dŵr ar wasgedd isel ond bydd angen rhoi'r haen yn ôl wedyn.

Mae camau eraill i atal fandaliaeth a lladrad yn cynnwys cynlluniau gwarchod cymdogaeth, gwell goleuadau, gosod CCTV a rhwystrau fel gatiau, ffensys a thirlunio. Mae deunyddiau a chemegau arbennig ar gael hefyd, fel Smartwater, sy'n cynnwys cod fforensig y gellir ei olrhain os bydd yr eitem y rhoddir nhw arni yn cael ei dwyn.

Efallai y gall eich swyddog atal troseddau leol gynnig cyngor ar ffyrdd o atal fandaliaeth a lladrad.

⑤ Ymchwilio i gofebion rhyfel, y rhyfel a'i storïau

Gall ymchwilio i gofebion rhyfel fod yn waith sy'n rhoi llawer o foddhad ond mae hefyd yn cymryd llawer o amser. Mae'n ffordd o ddarganfod pobl o'r gorffennol nad yw'n rhy bell yn ôl – llawer ohonynt â straeon rhyfeddol i'w hadrodd a nifer â pherthnasau'n dal i fyw yn yr ardal. Mae llawer o gofnodion ar gael o hyd am bobl a fu'n ymladd yn y rhyfel ac am y caledi y gwnaeth eu teuluoedd a'u ffrindiau ei ddioddef yn ystod y rhyfel ac wedyn. Mae'r adran hon yn rhoi rhestr o bethau y gallwch eu gwneud i ddysgu mwy am y bobl ar y cofebion.

Darganfod mwy am bobl y cofebion

Yn gyntaf, chwiliwch i weld pa wybodaeth sydd eisoes ar gael am y gofeb ryfel. Efallai y bydd rhyw gymdeithas neu unigolyn wedi gwneud tipyn o ymchwil yn barod. Holwch grwpiau hanes lleol, llyfrgelloedd, amgueddfeydd, ysgolion a grwpiau cymunedol eraill.

Pan fyddwch yn gwybod beth sydd ar gael a lle mae'r bylchau, penderfynwch beth yr ydych am ymchwilio iddo. Dyma dipyn o awgrymiadau am ymchwilio i'r enwau ar y cofebion.

1. Ysgrifennwch yr enwau sydd ar y gofeb, yn union fel y maent ac yna rhestrwch eu holl fanylion, yn cynnwys eu cyfenw, eu henwau cyntaf, eu rheng, eu catrawd a'u rhif. Tynnwch lun o'r gofeb ryfel a'r rhestr enwau.

2. Edrychwch ar gofebion eraill yn yr ardal, fel rhestr gwroniaid mewn ysgol neu eglwys, i weld a yw'r un enwau'n digwydd yno.
3. Gwnewch ffeil ar gyfer pob enw, fel taenlen (spreadsheet) neu dabl os oes modd. Mae hyn yn ei gwneud lawer yn haws i ganfod gwahanol ddarnau o wybodaeth, fel blwyddyn marwolaeth, oedran yn marw ac o ble'r oedd y bobl yn dod. Gallai'r meysydd gynnwys:
  - Enw – enwau cyntaf a chyfenw, ac a oeddent yn cael eu nabod wrth unrhyw enwau eraill, fel "Bobi" am "Robert"
  - Rheng
  - Catrawd
  - Lle bu'n ymladd
  - Oed pan fu farw
  - Lle bu farw
  - Safle'r bedd
  - Medalau a enillwyd
  - Rhieni
  - Man lle ganed
  - Aelodau eraill o'r teulu agosaf
  - Cofnod yng nghyfrifiad 1911 (a chyfrifiad 1901)
  - Unrhyw wybodaeth arall am y person, e.e. a oedd yn aelod o fand

4. Er mwyn ymchwilio i'r rhai a fu farw, dechreuwch trwy edrych ar wefan Comisiwn Beddau Rhyfel y Gymanwlad (CWGC),

Cewch ei chwilio am ddim ac, os yw'r sawl yr ydych yn chwilio amdano ar y gofrestr, fe welwch ei enw, ei rif, ei uned a safle ei fedd.

- Mae gan y CWGC gofrestr ar gyfer pob man lle ceir beddau rhyfel a gall fod cofebion yno hefyd. Mae'n hawdd chwilio trwy roi cyfenw a llythrennau blaen neu enw cyntaf pawb sydd ar y gofeb. Mae'n fwy na thebyg y bydd y wefan yn rhoi gwybodaeth ychwanegol ynglŷn â'r man lle claddwyd y person hwnnw.
  - Gallwch chwilio'r wefan hefyd yn ôl lleoliad y beddau rhyfel (a'r cofebion cysylltiedig) ym Mhowys ond nid yn ôl y cofebion rhyfel eu hunain.
5. Rhowch y manylion a welir ar y wefan ar eich taenlen fel y gallwch wneud rhagor o waith ymchwil a didoli..
6. Cymharwch eich rhestr o enwau o'r chwiliad ar y wefan â'r enwau ar eich cofeb ac ychwanegwch rai os oes angen.
7. Chwiliwch wefannau eraill fel Ancestry a Find My Past i gasglu rhagor o wybodaeth, fel dyddiadau a manylion teuluol.

- Rhowch gymaint o fanylion ag y gallwch wrth chwilio ar y wefan.
- Chwiliwch mewn sectorau fel 'Military' (yn cynnwys rhai a fu farw), 'Census', 'Births, Marriages and Deaths'.
- Gwnewch yn siwr fod y manylion yn gywir trwy gymharu â'r wybodaeth sydd gennych eisoes.
- Chwiliwch sectorau eraill fel 'Professions' neu 'Parish'.
- Rhowch y manylion yn y ffeiliau priodol er mwyn adeiladu hanes pobl.
- Chwiliwch am rieni a pherthnasau os bydd hyn yn ychwanegu mwy at y stori.

8. Chwiliwch trwy gasgliadau o archifau sy'n ymwneud â'r rhyfel. Yn Archifdy Powys yn Llandrindod y mae archifau'r sir. Dyma'r gronfa swyddogol o gofnodion sir Powys a'r tair sir a unwyd i greu Powys sef Brycheiniog, Trefaldwyn a Maesyfed. Mae llawer o ddeunyddiau perthnasol, yn cynnwys copiâu o restrau, cofnodion medalau a gwybodaeth arall o'r Archifdy Cenedlaethol yn Kew i'w gweld yn yr Amgueddfa Gatrodol yn Aberhonddu. Mae gan Amgueddfa'r Ffiwsilwyr Cymreig yng Nghaernarfon arddangosiadau gwych am hanes y gatrawd honno. Mae gan rai llyfrgelloedd lleol, ymddiriedolaethau archaeolegol ac amgueddfeydd gofnodion hefyd. Gallech fod yn dymuno ymchwilio gan ddefnyddio:

- Papurau newydd a chylchgronau lleol. Gall fod copiâu o'r rhain yn eich amgueddfa neu'ch llyfrgell leol, a gallant fod i'w gweld ar lein. Chwiliwch am adroddiadau o farwolaethau a chofnodion eraill o farwolaethau ar gyfer y bobl a enwir ar y gofeb. Efallai y bydd yno erthyglau am y gofeb hefyd, y gwaith adeiladu a chysegro, ac apeliadau am enwau i'w cynnwys ar y gofeb.

- Trafodion a chyhoeddiadau eraill a gyhoeddwyd gan gymdeithasau hanes lleol neu grwpiau eraill.
  - Dyddiaduron rhyfel y catrodau. Y cofnodion dyddiol a gedwid gan bob uned yn ystod y rhyfel oedd y rhain; roeddent yn cofnodi hynt yr uned yn ystod yr ymladd. Gallent gynnwys cyfeirnodau map, enwau'r rhai a laddwyd, enwau unigol a'r medalau a enillwyd.
9. Holwch yn eich tref neu'ch pentref am ragor o wybodaeth. Gallwch wneud hyn mewn sawl ffordd.
- Defnyddiwch y cyfryngau lleol i apelio am wybodaeth ac i roi cyhoeddusrwydd i'ch prosiect. Cysylltwch â'r papurau lleol, a gorsafoedd radio a theledu, i sôn am y prosiect a gofyn iddynt roi cyhoeddusrwydd i'ch cais am wybodaeth. Gallwch hefyd ysgrifennu llythyr i'w gyhoeddi yn gofyn am wybodaeth.
  - Gofynnwch i bapurau newydd am archifau neu storïau sydd ganddynt.
  - Chwiliwch yn eich llyfrgell leol neu ar y rhyngrwyd am wybodaeth a ffotograffau.
  - Gofynnwch i sefydliadau lleol, fel amgueddfeydd, llyfrgelloedd, ysgolion, clybiau a chymdeithasau am wybodaeth.
  - Trefnwch achlysur atgofion gan wahodd pobl yr ardal i ddod â ffotograffau, memorabilia a phethau'n ymwneud â'r Rhyfel Byd Cyntaf. Gall y gweithgarwch hwn archwilio'r cysylltiadau rhwng y gymuned ar ddechrau'r ugeinfed ganrif a'r gymuned fel y mae heddiw – faint o'r teuluoedd sy'n dal i fyw yn yr ardal, pwy sy'n ddisgynyddion uniongyrchol, beth oedd yr effeithiau ar eu bywydau?

10. Casglwch yr holl wybodaeth a phenderfynu beth rydych am ei wneud â hi!

Wrth i chi chwilio, rydych yn debygol o gasglu llawer o wybodaeth. Gall hyn gynnwys:

- Y manylion a nodwyd yn eich taenlen (spreadsheet).
- Ffotograffau o'r gofeb yn awr a phan godwyd hi.
- Copïau o erthyglau o bapurau newydd a chylchgronau.
- Copïau o gofnodion mewn archifdai a swyddfeydd cofrestru, cartau achau (family trees).
- Copïau o ddyddiaduron, ffotograffau, llythyron a memorabilia eraill o'r cyfnod.
- Manylion o ddyddiaduron rhyfel pob catrawd.
- Adroddiadau yn y colofnau marwolaethau a chofnodion eraill o farwolaethau.

Syniadau ar gyfer ymchwilio

- Cofiwch bod sawl ffordd o sillafu rhai enwau fel Morris, Morris, Morriss, Mores; Davis a Davies.
- Mae trefn yr enwau ar gofebion rhyfel yn amrywio. Er enghraifft, cânt eu rhestru yn nhrefn yr wyddor gan amlaf, ond weithiau maent yn nhrefn eu marwolaeth; neu gyda'r swyddogion uchaf yn gyntaf, neu fesul catrawd. Ar rai cofebion, doedd dim lle ar waelod y gofeb a rhoddwyd enwau rhai o'r bobl a fu farw ar ddiwedd y rhyfel uwchben y rhai a fu farw ym 1914.
- Gall rheng rhywun fod yn ddryslyd. Er enghraifft, ceir rheng Signalwr yn y fyddin heddiw, ond swydd oedd hi yn y Rhyfel Byd Cyntaf.
- Gellir defnyddio dim ond llythyren yn lle enw uned a gall hyn achosi dryswch. Er enghraifft, fel rheol, caiff y Royal Naval Division ei ysgrifennu fel RND ond dyna yw llythrennau y Royal North Devon Regiment hefyd.
- Mae pobl yn gwneud camgymeriadau, felly edrychwch dros bopeth ddwywaith a thair gwaith.
- Rhestrwch eich ffynonellau – efallai y bydd angen i chi fynd yn ôl at y ffynhonnell honno i gael rhagor o wybodaeth wedyn.
- Gofalwch fod eich ffynonellau gwybodaeth yn ddibynadwy.
- Croes-gyfeiriwch eich ffynonellau data. Gwiriwch y rhestrau ar bob cofeb yn yr ardal, cofnodion ysgolion, a manylion aelodau clybiau a chymdeithasau.
- Mae rhai cofebion rhyfel wedi'u colli. Roedd rhai mewn capeli, eglwysi neu fynwentydd, ac mae'r rheiny wedi'u cau a'u gwerthu er mwyn codi tai neu ddatblygiadau eraill; mae rhai eraill wedi'u difrodi gan dân neu eu dymchwel.

- Diffiniwch waith eich prosiect yn glir. Penderfynwch beth rydych chi am ei wneud – neu mae'n hawdd mynd i bob man.
- Holwch beth y mae grwpiau, ysgolion a chymdeithasau eraill yn ei wneud i goffáu'r canmlwyddiant, a beth maen nhw eisoes wedi'i wneud. Dydych chi ddim am ailddyfeisio'r olwyn!

Ar ôl i chi ymchwilio i'ch cofeb chi, gofynnir i chi gysylltu â Thîm Prosiect Cofebion Rhyfel Cyngor Sir Powys fel y gallwn ni gadw cofnod o'r wybodaeth. Gallwch wneud hyn mewn sawl ffordd:

- Gallwch lwytho'r manylion ar wefan y prosiect:
- Gallwch ebostio copi i'r tîm: warmemorials@powys.gov.uk
- Gallwch anfon copi trwy'r post at:
Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys,
Neuadd y Sir, Llandrindod, Powys, LD1 5LG
- Gallwch ffonio Swyddog Prosiect Cofebion Rhyfel Powys i roi'r wybodaeth, ar: 0845 6027030 / 01597 827460

Gwefannau defnyddiol

Gwefan Comisiwn Beddau Rhyfel y Gymanwlad.

Y llyfrgell ar-lein fwyaf yn y byd o wybodaeth am hanes teuluoedd. Mae gan y wefan gofnodion cyfrifiadau, cofnodion genedigaethau, marwolaethau a phriodasau, cofnodion milwrol, cofnodion plwyfi a chofnodion eraill.

Mae gan y wefan hon gofnodion cyfrifiadau, cofnodion genedigaethau, marwolaethau a phriodasau, cofnodion plwyfi, cofnodion teithio ac ymfudo, cofnodion y lluoedd arfog a rhyfeloedd, a phapurau newydd hanesyddol o Brydain.

Mae gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru lyfrau, mapiau, llawysgrifau, archifau, llyfryddiaethau, lluniau a ffotograffau'n ymwneud â hanes a diwylliant Cymru. Mae swm enfawr o wybodaeth ar gael ar-lein. Mae'n cynnwys

Mae manylion y casgliadau, gwaith ymchwil, digwyddiadau ac arddangosfeydd ar wefan Amgueddfa Cymru.

Mae'r wefan hon yn cynnwys miloedd o luniau a data am lawer o agweddau ar fywyd a diwylliant Cymru.

Cyfoeth o wybodaeth drwyadl, ffotograffau, lluniau a llythyron o amgueddfeydd, llyfrgelloedd ac archifdai yng Nghymru.

Mae gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru lawer o adnoddau am amgylchedd hanesyddol Cymru.

Gwasanaeth Llywodraeth Cymru ar gyfer yr amgylchedd hanesyddol.

Llu o straeon diddorol a chysylltiadau â phodlediadau a rhaglenni a ddarlledwyd yn ddiweddar am y Rhyfel Byd Cyntaf.

Gallwch chwilio am dros 400 miliwn o bobl oedd yn byw yng Nghymru a Lloegr rhwng 1841 a 1901.

Cofnod o bawb oedd yn byw yng Nghymru a Lloegr ym 1911.

Gallwch ddefnyddio'r wefan hon i chwilio am holl gofebion rhyfel sydd ar safleoedd sy'n eiddo i'r Post Brenhinol. Mae'n cynnwys gwybodaeth a rhai ffotograffau.

Mae'r Ymddiriedolaeth Cofebion Rhyfel (The War Memorials Trust) yn rhoi gwybodaeth a chynghor i unrhyw un sy'n ymddiddori mewn cofebion rhyfel. Mae hefyd yn rhedeg cynllun grantiau ar gyfer trwsio a gwneud gwaith cadwraeth ar gofebion.

Gwefan yn ymwneud â dynion a menywod a fu farw mewn rhyfeloedd. Mae'n rhestru cofebion mewn nifer o siroedd y Deyrnas Unedig. Rhestrir ychydig o rai Powys.

Mae gan Forces War Records gronfa ddata o dros 6 miliwn o gofnodion milwrol. Mae'n nodi ym mha uned filwrol yr oeddent yn gwasanaethu, ym mha frwydrau y buont yn ymladd a sut brofiad oedd hynny iddynt.

Canllaw i fynwentydd milwrol a chofebion ym mhedwar ban byd.

Yr Archifau Cenedlaethol yw archif y llywodraeth ar gyfer y Deyrnas Unedig.

Gwefan sy'n rhoi trosolwg o feysydd rhyfel y Rhyfel Byd Cyntaf ar Ffrynt y Gorllewin. Mae'n dangos lle maent a beth sydd i'w weld yno heddiw.

Archif Cofebion Rhyfel yr Imperial War Museum.

The Long, Long Trail – gwefan am filwyr, unedau, catrodau a brwydrau Byddin Prydain yn y Rhyfel Byd Cyntaf.

Mae gan Archif Papurau Newydd Prydain dros 200 mlynedd o bapurau newydd.

Mae gwefan Amgueddfa Gatrodol y Cymry Brenhinol yn cynnwys gwybodaeth am y gatrawd, yr amgueddfa a'i gwasanaethau a'i harchifau. Mae'n cynnwys taflenni defnyddiol hefyd.

Mae Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys yn gweithio i warchod, cofnodi a dehongli'r dirwedd hanesyddol. Mae ei gwefan yn cynnwys manylion prosiectau, ei newyddlen a gwasanaethau eraill.

Mae gan wefan y Cyngor Sir fanylion llyfrgelloedd, amgueddfeydd ac archifdy'r sir.

Cyhoeddiadau defnyddiol eraill

'Understanding Historic Buildings: A guide to good recording practice' a gynhyrchwyd gan English Heritage:

A Practical Guide to Recording Archaeological Sites' a baratowyd gan The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland:

Llefydd i gael gwybod rhagor

Yn ogystal â'r lluo o wefannau sy'n trafod y Rhyfel Byd Cyntaf, cewch wybodaeth fanwl a phenodol am y Rhyfel yng Nghymru ac ym Mhowys yn y llyfrgelloedd a'r amgueddfeydd cenedlaethol a sirol. Mae gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys lyfrgell hefyd ac adnoddau eraill â defnyddiau perthnasol.

Mae gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru a llyfrgelloedd Powys bob math o adnoddau a dyma'r llefydd gorau i ddechrau ymchwilio i'ch cofeb ryfel. Mae llawer iawn o ddeunyddiau am hanes catrodau lleol Powys i'w gweld yn yr Amgueddfa Gatrodol yn Aberhonddu. Mae gan Amgueddfa Genedlaethol Cymru ac amgueddfeydd ym Mhowys raglenni o arddangosfeydd a digwyddiadau i goffáu canmlwyddiant y Rhyfel Byd Cyntaf.

Mae gan yr amgueddfeydd gasgliadau o lythyron, dyddiaduron, ffotograffau, delweddau ac arteffactau eraill sy'n ymwneud â'r Rhyfel Byd Cyntaf. Mae rhai'n cael eu harddangos ac eraill mewn storfeydd. Mae'r amgueddfeydd yn llefydd da i weld enghreifftiau o'r mathau o lythyron, dyddiaduron a memorabilia sydd i'w cael o'r Rhyfel Byd Cyntaf. Mae'n annhebygol y bydd ganddynt wybodaeth benodol am eich cofeb ryfel chi. Cysylltwch â'r amgueddfeydd a'r llyfrgelloedd cyn ymweld â nhw i holi pa ddeunyddiau sydd ganddynt ar gael. Efallai y byddant yn gallu trefnu i gael eitemau o'r storfa i chi.

Mae copïau o bapurau newydd lleol i'w cael gan Archifdy Powys a'r prif lyfrgelloedd. Ceir rhai copïau microffurf, ac mewn rhai llefydd ceir cofnodion Geni, Priodi a Marw ar ffurf ddigidol. Yn aml, roedd papurau lleol yn cynnwys adroddiadau am fataliynau ac unedau'r ardal, yn dweud

i ble'r aeth yr unedau a pha filwyr a anfonwyd adref oherwydd anafiadau a salwch, ynghyd ag adroddiadau am farwolaethau lleol.

Mae gan holl llyfrgelloedd y sir nifer o lyfrau a deunyddiau eraill am hanes lleol a'r Rhyfel Byd Cyntaf. Yn llyfrgelloedd Aberhonddu, y Drenewydd a Llandrindod, mae copiau o gyfeirlyfrau masnachol, papurau newydd, cyfnodolion a chyhoeddiadau hanes lleol. Mae data am yr hen Sir Frycheiniog yn llyfrgell Aberhonddu; mae gan lyfrgell y Drenewydd ddata am yr hen Sir Drefaldwyn ac mae gan Wasanaeth Ymchwil Archifau Powys ddata am yr hen Sir Faesyfed. Ceir rhestr o gyhoeddiadau am hanes lleol yng nghatalog y llyfrgell ac yn Archifdy Powys.

Yn y llyfrgelloedd, ceir deunyddiau printiedig, catalogau, offer darllen microffilm, a chyfrifiaduron sydd ar gael i unigolion a grwpiau i'w defnyddio am ddim. Mae angen trefnu ymlaen llaw i ddefnyddio'r cyfrifiaduron a'r offer darllen microffilm. Yn ogystal, mae'r llyfrgelloedd yn cynnig mynediad am ddim i ddwy wefan ar gyfer pobl sy'n ymchwilio:

Amgueddfa Gatrodol y Cymry Brenhinol yn Aberhonddu

Y Baracs, Aberhonddu, Powys, LD3 7EB
Ffôn: 01874 613310 Ffacs: 01874 613275
info@royalwelsh.org.uk

Mae casgliad gwych o arteffactau milwrol i'w gweld yn yr Amgueddfa Gatrodol, yn adrodd peth o hanes catrawd y Cymry Brenhinol a rhai o'i rhagflaenwyr: Y Ffiwsilwyr Brenhinol Cymreig, Catrawd Frenhinol Cymru, Cyffinwyr De Cymru, y Gatrawd Gymreig a Chatrawd Sir Fynwy. Yn ogystal, ceir yn yr amgueddfa archifau helaeth am y catrodau, yn cynnwys copiau o lawer o'r deunyddiau sydd yn yr Archifau Cenedlaethol yn Kew.

Mae'r Amgueddfa Gatrodol yn cynnig gwasanaeth addysg i ysgolion a grwpiau eraill a gall drefnu ymweliadau a sgysiau wedi'u trefnu'n bwrpasol. Ymhlith adnoddau'r amgueddfa mae:

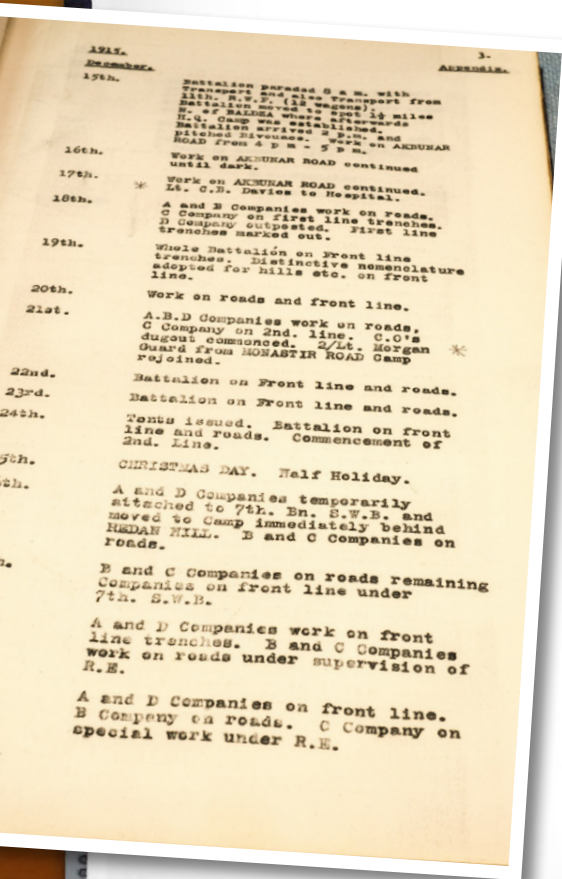
- Rhestrau gan Gomisiwn Beddau Rhyfel y Gymanwlad o'r bobl a laddwyd yn y Rhyfel Byd Cyntaf ym Mhowys.

- Rhestrau o'r rhai a fu farw.
- Y 'Llyfrau Coch' a gynhyrchwyd gan y Swyddfa Ryfel yn rhestru'r milwyr a fu farw yn rhyfel 1914-18.
- Copïau o ddyddiaduron rhyfel y tair Catrawd – Cyffinwyr De Cymru, Catrawd Sir Fynwy a'r Gatrawd Gymreig. Yn yr Archifau Cenedlaethol yn Kew y mae'r gwreiddiol. Yn Kew y mae dyddiaduron rhyfel y Ffiwsilwyr Brenhinol Cymreig hefyd.

- Copïau o'r rhestrau o'r rhai a gafodd fedalau – mae'r gwreiddiol yn yr Archifau Cenedlaethol.
- Copïau o rai o'r gwobrau am ddewrder a gyhoeddwyd yn y London Gazette.
- Nifer o daflenni ffeithiau ar eu gwefan i'ch helpu i ddysgu am y gwahanol gatrodau sy'n gysylltiedig â Phowys a rhestr o wefannau eraill sy'n rhoi gwybodaeth am filwyr unigol.
- Rhai eitemau personol, preifat gan filwyr o'r Rhyfel Byd Cyntaf, fel dyddiaduron a ffotograffau.

Awgrymiadau gan yr arbenigwyr

- 31 Awst 1921 oedd y dyddiad olaf i restru pobl a fu farw ar ôl gwasanaethu yn y Rhyfel Byd Cyntaf. Roedd beth amser ar ôl Diwrnod y Cadoediad er mwyn cynnwys y llu o bobl a fu farw o'u hanafiadau ar ôl y rhyfel.
- Mae'r meini prawf ar gyfer cynnwys pobl ar gofeb ryfel yn amywio o gyngor i gyngor. Roedd rhai cynghorau yn cynnwys pobl a aned yn y cylch ar eu cofeb. Roedd cynghorau eraill yn cynnwys pobl a fu'n gweithio yn yr ardal neu oedd â chysylltiad teuluol â'r ardal.
- Dim ond ar un gofeb roedd pobl i fod i gael eu rhestru ond mae rhai wedi'u rhestru ar sawl cofeb. Mae rhai pobl wedi'u cynnwys yn rhestr y gwroniaid yn eu hysgol neu weithle ac mewn llyfr coffadwriaeth yn ogystal ag ar gofeb ryfel eu tref neu bentref.
- Yn y 1920au y codwyd y rhan fwyaf o gofebau rhyfel, ond roedd rhai'n dal i gael eu codi tan ddiwedd y 1930au. Cymerodd amser i'r cynghorau gasglu enwau'r bobl oedd i'w rhestru ar y gofeb ac fe gymerodd amser hefyd i godi'r arian ar gyfer y gofeb – trwy danysgrifiad cyhoeddus yn aml.

- Nid yw cofebau rhyfel yn rhestru pawb o'r pentref neu'r dref honno a fu farw yn y Rhyfel Byd Cyntaf. Gall fod sawl rheswm dros beidio â chynnwys enw rhywun yn y rhestr ar gofeb ryfel. Gallai fod yn gangymeriad syml, neu nad oedd eu teulu'n dymuno i'w henwau gael eu cynnwys ar y gofeb, neu fod y teulu wedi symud o'r ardal.
- Cofnodion a losgwyd. Collwyd cofnodion llawer o filwyr cyffredin y Rhyfel Byd Cyntaf yn ystod yr Ail Ryfel Byd pan gafodd yr Archifdy lle cedwid nhw yn Arundel Street yn Llundain ei fomio a'i losgi ym 1941. Dinistrwyd tua 60% o'r cofnodion. Cafodd llawer o'r rhai a achubwyd eu difrodi gan y tân; mae olion mwg arnynt ac mae'r ymylon wedi llosgi.
- Mae tua 2.8 miliwn o gofnodion o'r Rhyfel Byd Cyntaf wedi goroesi.
- Rhoddwyd bathodynau rhyfel arian i filwyr a anafwyd. Mae'r fedal yn rhoi rhif unigryw i bob milwr ac yn nodi lle roedd wedi listio.

⑥ Adnoddau

Yn yr adran hon, fe welwch:

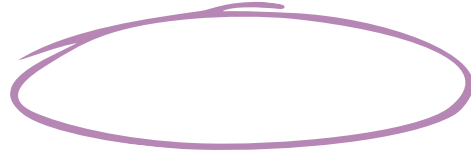
 Ffurflen Gofnodi Cofeb Ryfel

 Ffurflen Arolwg o Gyflwr Cofeb Ryfel

 Ffurflen Hawlfraint Ffotograffiaeth

Defnydd swyddfa yn unig

Enw'r gofeb

Adeilad cysylltiedig – os oes un

Lleoliad/cyfeiriad

Cyfeirnod grid (os ydych yn gwybod)

Perchennog / ceidwad cyfreithiol / pobl â buddiant

Manylion cysylltu'r ceidwad

Y rhyfel a goffeir (I)

Dyddiadau

Ysgrifan ar y gofeb (nid yr enwau)

Yr enwau

Yr enwau, parhad

Y rhyfel a goffeir (2)

Dyddiadau

Ysgrifen ar y gofeb (nid yr enwau)

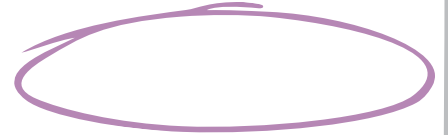
Yr enwau

Ffurflen Gofnodi Cofeb Ryfel

Math o gofeb a disgrifiad ohoni – e.e. croes yn sefyll ar ei phen ei hunan, plac, rhestr gwroniaid etc.

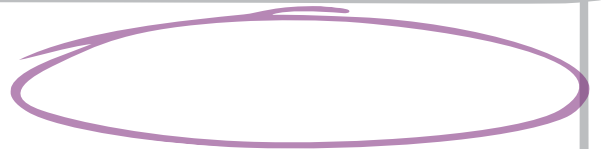
O beth y gwnaed y gofeb

Mesuriadau – mewn cm a metrau

Unrhyw fanylion eraill y gwyddoch amdanynt – e.e. addurnwaith, nodweddion amlwg, pensaer, pobl gysylltieig, cerflunydd, y gost wreiddiol etc.

Unrhyw fanylion eraill yn cynnwys unrhyw waith trwsio sy'n amlwg

A oes ffotograffau? Oes _____ Na _____

Eich enw

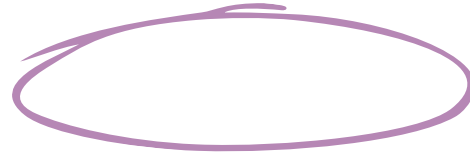
Eich cyfeiriad

Eich rhif ffôn

Ebost

Dyddiad llenwi'r ffurflen

Defnydd swyddfa yn unig

Enw'r Gofeb Ryfel

Lleoliad

Dyddiad

Cyfeiriad

Cynhaliwyd yr arolwg gan

Dyddiad yr arolwg diwethaf

Cyhoeddus/preifat

Agored i'r cyhoedd?

Safle / amgylchoedd y gofeb (e.e. disgrifiad o'r ardd / llecyn ar ochr y ffordd / fynwent)

Llun(iau)? Oes ___ Na ___

Hygyrchedd (e.e. tir preifat / cyhoeddus, ar safle wedi'i gloi, grisiau ac ati)

Llun(iau)? Oes ___ Na ___

Ffurflen Arolwg o Gyflwr Cofeb Ryfel

Adeilad Rhestredig _____ Ardal Gadwraeth _____ Ddim yn gwybod _____
Dim yn berthnasol _____

Cynllun Rheoli a Chynnal a Chadw yn ei le? Oes _____ Na _____

Os oes, pa waith a wnaed ers yr arolwg diwethaf?

A roddwyd grant neu arian ar gyfer trwsio'r gofeb hon yn y gorffennol? Os felly, gan bwy ac ar gyfer beth?

Archwiliad o gyflwr y gofeb

Arysgrif

Darllenadwy _____ Rhannol ddarllenadwy _____ Annarllenadwy _____
Dim yn berthnasol _____

Sylwadau

Strwythur

Da _____ Gweddol _____ Gwael _____ Gwael iawn _____
Dim yn berthnasol _____

Sylwadau

Addurnwaith (e.e. cerfluniau, nodweddion pensaerniol ac ati)

Da _____ Gweddol _____ Gwael _____ Gwael iawn _____
Dim yn berthnasol _____

Sylwadau

Beth sy'n amlwg y mae angen ei wneud o ran cynnal a chadw, trwsio neu lanhau?

Pa waith cynnal a chadw sy'n cael ei wneud yn awr a gan bwy?

Ffurflen Arolwg o Gyflwr Cofeb Ryfel

A oes problemau amlwg, fel difrod, fandaliaeth, methu mynd at y gofeb etc?

Unrhyw sylwadau eraill?

Llun(iau)? Oes _____ Na _____

Datganiad Arwyddocâd

Mae hwn yn gytundeb rhwng .....

a Chyngor Sir Powys, i ganiatáu defnyddio'r lluniau ar y atodlen gysylltiedig a gyflwynwyd i'r Cyngor, at y dibenion isod:

- Cadw lluniau yn yr archifau ac yn ddigidol, yn cynnwys eu trosglwyddo i gronfa ddata Prosiect Cofebau Rhyfel Powys.
- Dangos copïau o'r archif gyfan neu ran ohoni i'r cyhoedd neu i sefydliadau â buddiant, mewn unrhyw gyfrwng, at ddibenion ymchwil, astudio, cadwraeth ac addysgu'r cyhoedd os nad ydw i/os nad ydym ni yn gofyn yn benodol i'r Cyngor beidio â gwneud hynny yn achos eitemau neilltuol trwy wneud nodyn yn y ddogfen hon a thrwy gynnwys rhestr o'r eitemau hynny.
- Atgynhyrchu'r lluniau yn gyfan neu rannau a ddewisir ohonynt at ddibenion ymchwil, astudio, cadwraeth ac addysgu'r cyhoedd.
- Eu cyflwyno i Gronfa Dreftadaeth y Loteri (HLF) i ddarlunio gwaith prosiectau a ariannir gan y Gronfa.

Mae'n rhaid cael caniatâd unrhyw un sy'n ymddangos yn y llun cyn atgynhyrchu eu llun.

Yn gyfnewid am y cytundeb uchod, mae'r Cyngor yn ymrwmo trwy hyn i gydnabod y sawl sydd â'r hawlfraint ar yr holl gopïau a atgynhyrchir ac a arddangosir o'r archif yn gyfan neu unrhyw ran ohoni:

Rwy'n cadarnhau mai fi yw ffotograffydd/perchennog y ffotograffau a restrir ar yr atodlen gysylltiedig ac rwy'n cytuno i'r amodau uchod.

Llofnod..... Dyddiad.....

Ffurflen ar gyfer lluniau a dynnwyd gennych chi neu sy'n eiddo i chi yw hon.

Rhestr o'r lluniau a gyflwynwyd